

**XIINXALA GAHEE DUBBIIN QOLAA AFAAN
BARSIIISUU KEESSATTI QABU: XIYYEEFFANNOON
KITAABA AFAAN OROMOO KUTAA 12^{FFAA}**

ALAMUU ITICHAA BULTOO

**YUUNIVARSIITII FINFINNEE
KOLLEEJJII NAMOOMAA, QO'ANNOO AFAANII,
GAZEXEESSUMMAA FI QUNNAMTIITTI
MUUMMEE AFAAN OROMOO, OGBARRUU FI
FOOKILOORII**

HAGAYYA, 2009/2017

FINFINNEE

**XIINXALA GAHEE DUBBIIN QOLAA AFAAN
BARSIIISUU KEESSATTI QABU: XIYYEEFFANNOON
KITAABA AFAAN OROMOO KUTAA 12^{FFAA}**

ALAMUU ITICHAA BULTOO

GORSAAN: DINQEESSAA DHEERESSAA

**WARAQAA QORANNOO DIGIRII LAMMAFFAA (MA)
AFAAN OROMOO FI OGBARRUU BARSIIISUUN
GAMISAAN GUUTTACHUUF MUUMMEE AFAAN
OROMOO OGBARRUUF FOOKILOORIIF DHIYAATE**

**YUUNIVARSIITII FINFINNEE KOLLEEJJII
NAMOOMAA, QO'ANNOO AFAANII,
GAAZEXEESSUMMAAFI QUUNNAMTII
MUUMMEE AFAAN OROMOO, OGBARRUUF
FOOKILOORII**

HAGAYYA, 2009/2017

FINFINNEE

Yuunivarsiitii Finfinnee

Dhaabbata Qorannoo Digirii Duraatiin Booddee

Waraqaa qorannoo ulaagaa digirii lammaffaa (MA) Afaan Oromoo, Ogbarruufi Fookloorii ittiin guuttachuuf, Alamuu Itichaa Bultoo mataduree: ‘Xinxala Gahee Dubbiin qolaa Afaan Oromoo Kutaa 12^{ffaa} barsiisuu keessatti qabu” sadarkaa ulaagaa Yuunivarsiitiin kaa’e guuteera.

Koree Qormaataa

Qoraa alaa _____ Mallattoo _____ Guyyaa _____

Qoraa keessaa _____ Mallaattoo _____ Guyyaa _____

Gorsaa _____ Mallattoo _____ Guyyaa _____

Itti gaafatamaa muummee yookaan walitti qabaa sagantaa digirii lammaffaa (MA)

Axereeraa

Kaayyoon Gooroo qorannoo kana gahee dubbiin qolaa afaan barsiisuu kitaaba afaan oromoo kutaa 12^{ffaa} keessatti qabu xiinxaluudha. Ka'uumsi qorannoo kanaas sababoota jechamoonni, ciigoowwanii fi haasawan guyyuu hiikni isaanii ifatti hin mul'anne kitaabicha keessatti argamaniif qorannoo kanaan beekumsa dabaluu fi. Kanumarraa ka'uun qoratichi gaaffilee bu'uura gosoota, faayidaa, ciminaa fi hanqina dubbiin qolaa afaan barsiisuu keessatti qabuu ifa gochuudha. Kana milkeessuuf malleen qorannoo walkeessoo ta'an mala Ammamtaa fi mala akkamta fayyadamuun xinxala bifa lakkoofsaa fi jechaan gaggeessuni. Gosoonni dubbii qolaa kitaabicha keessatti argamaniis Akkee, Iddeessa, Namee, Mitihee, Arbeessaa fi Atee yoo ta'an, afaan barsiisuu keessatti fayyadama birooraa kan adda taasisu: Karaa hawwataa ta'een ergaa dabarsuu, Hiika jechoonni duraan qaban irratti garmaalee olkaasuun ykn gadi buusuun dhimmoota hawaasaa, Aadaa, Seenaa fi seera afaanii qabiyyee ogafaaniitti fayyadamuun barsiiseera. Dhumarrattis shoorri afaan barsiisuu keessaatti qabu guddaa ta'uun isaa hubatamee kunuunsuudhaan dhalootaa dhalootatti dabarsuun barbaachisaadha.

Galata

Kaayyoon qorannoo kanaa akka galma ga'uuf jalqabaa hanga dhumaatti yeroo isaanii osoo hinqusatin dadhabbiifi nuffii tokko malee gorsaafi deeggarsa ogummaa kan naaf kennaa turan gorsaa koo Dinqeessaa Dheeressaa galannin isaaniif qabu gudaadha. Dabalataanis, gorsi isaan naaf gochaa turan milkaa'ina qorannoo kanaatiif gahee olaanaa waan taphateef waaqni umrii isaanii umrii harraagessaa isaaniif haa taasisuun hawwii kooti.

Gama biroon, maatii koo osoo ofiif hinbaratin deeggarsa barbaachisu hunda naaf gochuun na barsiisaaniif galanni koo guddaadha. Galata isaaniif Rabbiin umrii isaanii dheeressuun hamtuun isaan hin argin; gaarii isaanii malee gurri namaa hamtuu isaanii akka hindhageenye rabbiin oolmaa isaanii haa kaffalun isaaniin jedha. Akkasumas, hiriyoota koo dhimma qorannoo kanaa irratti na cinaa dhaabbachuun deeggarsa ogummaa naaf godhan hundaaf galanni koo dachaadha.

Dhumarrattis, barreeffama qorannoo kanarratti yeroo ishee osoo hin qusatin kan nadeeggarte Tsiyoon Bajigaatiif galanni koo guddaadha. Biddeena gabbataa daddabalee ishiif haa baasuun eebbaa fi hawwii kooti.

Hiika Jechootaa

- Animoo isaa = Waa'ee isaa
- Aarsaa = Gatii Kanfaluu
- Baannachuu = Ibsachuu
- Guuree = Gartuu
- Guyyuu = Guyyaa Guyyaan
- Hiika lixaa = Hiika dhokataa
- Jamaa = Namoota/Ummata
- Kineessanii = Xiqqeessanii
- Natoo = ana (kan raawwate)
- Okkoluu = hojiirra ooluu dhabuu.

Kottoonfachiisa

- FKN = Fakkeenyaaf
- KKF = Kan Kana Fakkaatan
- Ogafaan = Ogummaa Afaanii
- Ogafoola = Ogumnmaa Afoolaa
- Ogbarruu = Ogummaa Barruu
- Ogwalaloo = Ogummaa Walaloo
- YKN = Yookan

Moggaasa Maqaa Walfakkii

- Akkee = Akkasaa
- Arbeessaa = Gurraa Guddeessaa = Ukukkubee
- Atee = Jaliwoo = Antoonnee
- Bakkee = Bakka buusa = Iddeessa
- Dubbii Qolaa = Malleen Dubbii = Sadoommii
- Habalaka = Fuggisoo = Anyaarsee = Agiboo
- Mitihee = Ee-lakkii = Eemitii
- Tuksee = Jedhiyaad

BAAFATA

Qabiyyee

Fuula

Axereeraa	i
Galata	ii
Hiika Jechootaa	iii
Baafata	iv
Baafata Gabatee	v

BOQONNAA: TOKKO

Seensa	1
1.1.Ariirrata	1
1.2.Ka'umsa Qorannichaa	3
1.3.Kaayyoo Qorannichaa	3
1.4.Faayidaa Qorannichaa	4
1.5.Daangaa Qorannichaa	4
1.6.Hanqina Qorannichaa	4
1.7.Qindoomina Qorannichaa	5

BOQONNAA: LAMA

Sakatta'a Barruu	6
2.1. Maalummaa Afoolaa	6
2.2. Gosoota Afoolaa	7
2.2.1. Makmaaksa	7
2.2.2. Durdurii (sheekkoo)	8
2.2.3. Hiibboo	9
2.2.4. Geerarsa	10
2.2.5. Sirba	10
2.2.6. Jechama	12
2.2.7. Eebba	12
2.3. Maalummaa Dubbii Qolaa	12
2.4. Gosoota Dubbii Qolaa	16
2.4.1. Akkasaa	16
2.4.2. Iddeessaa	17
2.4.3. Nameessa	20
2.4.4. Mitiihee	21
2.4.5. Arbeessa	22
2.4.6. Atee	23
2.4.7. Tuksee	24
2.4.8. Fakkee	25
2.4.9. Mallattoo	26
2.4.10. Habalaka	26

2.5. Faayidaa Dubbii Qolaa _____	27
2.5.1. Faayidaa Dubbii Qolaa Makmaaksa Keessatti Qabu _____	30
2.5.2. Faayidaa Dubbii Qolaa Durdurii Keessatti Qabu _____	31
2.5.3. Faayidaa Dubbii Qolaa Sirba Keessatti Qabu _____	31
2.5.4. Faayidaa Dubbii Qolaa Walaloo Keessatti Qabu _____	33
2.6. Sakatta'a Qorannoowwan Walfakkii _____	34

BOQONNAA: SADI

Malleen Qorannoo _____	36
3.1. Mala Qorannichaa _____	36
3.2. Madda Ragaalee _____	37
3.3. Mala Iddatteessuu _____	38
3.4. Mala Funaansa Ragaa _____	39
3.5. Mala Xiinxala Ragaa _____	39

BOQONNAA: AFUR

Xiinxala Ragaalee _____	40
4.1. Ibsa waa'ee kitaabaa _____	40
4.2. Xiinxala Akkasaa _____	43
4.3. Xiinxala Iddeessaa _____	47
4.4. Xiinxala Nameessaa _____	50
4.5. Xiinxala Mitihee _____	53
4.6. Xiinxala Arbeessaa _____	54
4.7. Xiinxala Atee _____	57

BOQONNAA: SHAN

Guduunfaa, Argannoo fi yaboo _____	59
5.1. Guduunfaa _____	59
5.2. Argannoo _____	59
5.3. Yaboo _____	61

Wabii

Dabalee

Baafata Gabateewwanii

Mata Duree Gabateewwanii	Fuula
Gabatee 1. Gabatee Baay'ina Dubbii Qolaa agarsiisu-----	42
Gabatee 2. Gabatee Xiinxala Akkasaa -----	43
Gabatee 3. Gabatee Xiinxala Iddeessaa-----	48
Gabatee 4. Gabatee Xiinxala Nameessaa-----	50
Gabatee 5. Gabatee Xiinxala Mitihee-----	51
Gabatee 6. Gabatee Xiinxala Arbeessuu-----	55
Gabatee 7. Gabatee Xiinxala Atee-----	57

Boqonnaa Tokko: Seensa

1.1. Ariirrata

Afaan mala walqunnamtii jireenya dhala namaati jechuun ibsuun nidanda'ama. Dhalli namaa walqunnamuuf yookin immoo walitti dhufuuf odeeffannoo walirraa argachuuf afaan barbaada. Afaan miira, yaadaafi tilmaama nama tokkoo ibsuuf gargaara. Kun immoo kan raawwatamu waliigaltee dubbii fi barreeffamaani.

Afaan duubbii kanneen jedhaman sirboota, waliin dubbii, makmaaksa, hiibboofi haasawa keessatti kan argamaniidha. Dhalli namaa hirmaannaa walqunnamtii walitti dhufeenya hawaasaa keessaa adda bahee kophaa jiraachuu hindanda'u. Kunis dhalli namaa afaan malee jiraachuu akka hindandeenye taasisa. Yaada kana cimsuun Asafaa (2009:12) yoo ibsu, "Afaan Oromoo Afrikaa keessatti afaanota gurguddoo sadii: Arabii, Suwaaliifi Hawusaatti aanee afaan sadarkaa afraffaatti dubbatamu. Itoophiyaa keessatti afaan ummata %40 oliin dubbatamu, afaan duraati" jechuun ibseera.

Afaan Oromoo Oromiyaafi biyyoota Oromiyaa daangessan keessatti heddumminaan dubbatamuuyyuu, imaammatni mootummaa habashaan guddina afaanichaaf danqaraa tahee ture. Afaan ogbarruu akka hintaaneef bara dheeraaf uggura cimaatu irra kaa'amee ture. Kanaaf, Afaan Oromoo baroota dheeraaf afaan naannoo ture. Afaan Oromoo afaan ogbarruu akka hin taaneefi meeshaalee sabqunnamtii kan akka raadiyoon ummatni akka itti hintajaajilanneef mootummaan habashaa ifatti dhorkee ture waan taheef. (Asafaa 2009:12) falmii ummatni Oromoo godheen har'a afaan oromoo afaan hojii mootummaa naannoo Oromiyaa ta'eera. Mana seerattis tajaajilli afaan Oromoon kennama; kan himattus kan himatamtus afaanuma Oromoon dhimma baha jechuu dha. Mana barnootattis barnoonni sadarkaa tokkoffaafi giddugaleessaa afaan Oromoon kennama. Mana barnootaa sadarkaa lammaffaa fi dhaabbata barnootaa olaano keessattis barnoonni afaan Oromoo akka afaan tokkootti kennamaa jira. Afaan Oromoo uggura jalaa bahee afaan afoolaarra taree afaan ogbarruufi afaan sabquunnamtii tahee ummata taajaajilaa jira.

Yaada kana cimsuun Asafaa (2009:12) yoo ibsu, "Afaan Oromoon barreeffamuun seenaan isii fagoo eega taatee, akka jalqabbii duraa itti hinfufin hafuun isii, okkoluun isii, afaan

katabbii, afaan hojii, afaan barnootaa, afaan qu'annoo ta'uu dhabuun isii dhiibbaa giti bittaa habashaa irraan geette" jechuun ibseera.

Afaan Oromoo afaan barreeffamaa ta'uun erga tajaajiluu eegalee baroonni lakkaa 'amaniiru. Kunis afaan Oromootin barreeffamoonni garagaraa kan ittiin barreeffamaa turaniidha. Isaan keessaa muraasni: asoosamoota, walaloowwan garaagaraa, kitaabilee barnootaa, kitaabilee caaslugaafi seerlugaa, diraamaa fi wantoonni kana fakkaatan afaan kanaan kan barreeffaman hedduudha. Afaaniis hiika irra keessoofi hiika lixaa jedhamuun kutaa lamaan xiinhiikaan qo'atamu. Hiikni irra keessoo hiika dhokataa hintaanee hiika uumamaa waan dubbataan jedhe kallattumaan hubatamuu dand'udha. Hiikni keessoo yookiin lixaa ammoo hiika jechoota dubbaataan kallattiin dubbaturraa hiika dhokataa kanqabu jechuudha.(kenedy 1983:479)

Dubbisa keessatti dubbiin qolaa hiika dhokataan kan walqabatu ta'eet kan jechoonni yookiin ibsi hiika irra keessaan ala hiika dhokatoon ergaa dabarsanidha. Dubbiin qolaa afaan walqunnamtii kanneen akka haasawa guyyaa guyyaa, mata duree gaazexaa keessatti, beeksisoota keessatti, asoosama keessatti, walaloo keessattii, kitaabolee barnootaa keessatti fi kan kana fakkaatan keessatti fayyadamu. Dubbiin qolaa fayyadama jechootaa kan hiikni isaanii kan duraan qabaniin olitti qabanidha. Hiika dubbii qolaa hubachuuf dandeettii olaanaa kan gaafatudha.Sababiin isaasaas hiika dubbii qolaa akka jechoota kaanii galmee jechootaa irraa argachuun waan hindanda'amneefi. Hiika dubbii qolaa beekuuf waan jechoonni dubbii qolaa ilaallatan tilmaamuu barbaada. (Dr.Gammaachuu)

Dubbii qolaa sababii afuriif itti fayyadamna. Inni jalqabaa, dubbisaan dandeettii waa tilmaamuu akka gabbifatuuf gargaara. Kan lammaffaa, dubbisaan dandeettii waan qabatamaa hintaanee qabatamaa taasisuun yaadee akka hubatuuf gargaara. Kan sadaffaa, dubbiin qolaa miira olaanaa dabaluun fedhiin odeeffannoo gadifagoo argachuu dubbisaa akka dabaluuf gargaara. Inni dhumaa, dubbiin qolaas karaa ifa ta'een waa akka tilmaamamu kan dubbatamudha. (Perine,1982).

1.2. Ka'umsa Qorannichaa

Yemmuu kitaabicha dubbisnu jechoota tokko tokko hubachuuf kan rakkisan dubbiiwwan qolaa fi ciigoowwan haasawa guyyuu kitaabicha keessatti waan argamaniifi. Hiika barreeffamichaa tilmaamuufi miiirri kitaabichatti fayyadamuu akka namatti dhagahamuuf hiika dubbiiwwan qolaa beekuun baayyee barbaachisaa waan ta'eefi. Kanaaf qoratiichi kitaaba barnootaa afaan oromoo kutaa 12^{ffaa} filachuun dubbiiwwan qolaa xiinxaluu irratti kan xiyyeeffate. Kitaaba kana keessatti barattootni waa'ee dubbii qolaa, faayidaan isaa fi gaheen isaa salphaatti namaaf hin galu yoo jedhanis qorataan dhagaheetii jira. Akkasumas, kanaan dura qorannoon waan irratti hingaggeeffamneef qorannoo gaggeessuun fayyadama dubbii qolaa kitaabicha irratti beekumsa dabaluuf. Kanuma bu'uura godhachuun qorataanis gahee dubbii qolaa afaan barsiisuu keessatti qabu xinxaluuf isa kakaasee jira. Haaluma kanaan Qorataanis gaaffilee bu'uraa asii gadii kanneen qorannoo isaa keessatti deebisuuf kaayyateera.

- Faayidaan Dubbii Qolaa Kitaabicha barataa kana Keessa jiranii maal fa'i?
- Gosoonni dubbii qolaa isaan kami?
- Kitaabni Afaan Oromoo Kutaa 12^{ffaa} dubbii qolaatti haala kamiin gargarama?
- Ciminnii fi Hanqinni itti fayyadama Dubbii Qolaa maali?

1.3. Kaayyoolee Qorannichaa

Kaayyoon Gooroo qorannoo kanaa, Gahee dubbiin qolaa afaan Oromoo barsiisuu keessatti qabu xinxaluu; yoo tahu,

Kaayyooleen gooree isaa immoo qabxiiwwan armaan gadii hammata.

- Dhimmoota dubbii qolaa fayyadama biroorraa adda taasisu ibsuu.
- Gosoota dubbii qolaa kitaaba barataa Afaan Oromoo kutaa 12^{ffaa} keessa jiranii sakatta'uun addeessuu.
- Dubbii qolaatti gargaaramuun afaan Oromoo barsiisuun faayidaa maali akka qabu ibsuu.
- Kitaabni barataa afaan Oromoo kutaa 12^{ffaa} dubbii qolaa haala kamiin akka hojiirra oolche eeruu.
- Ciminaalee fi Hanqinaalee itti fayyadama dubbii qolaa kitaabichaa ibsuu.

1.4. Faayidaa Qorannichaa

Qorannoon qorataan gaggeeffamu kun “gahee dubbii qolaa afaan barsiisuu kitaaba barnootaa afaan Oromoo kutaa 12^{ffaa} keessatti qabu xinxaluu” irratti xiyyeeffate. Bu’aan qorannoo adeemsifamu kanarraa argamus dubbii qolaa kitaaba barnootaa afaan Oromoo kutaa 12^{ffaa} keessatti afaan barsiisuuf gahee taphatan ifa gochuudha. Tokkoffaa sadarkaa itti fayyadamu dubbii qolaa kitaaba barnootaa kanaa maalirra akka jiru agarsiisuuf. Lammaffaa, Barsiisonni kitaaba barnootaa kanaa fi walfakkaatu barsiisaniif humna dubbii qolaa afaan barsiisuuf qabu hubannoo dabalataa akka argataniif gargaara. Sadaffaa, Barattoonni kutaa 12^{ffaa} maalummaa, faayidaa, gosootaa fi haala fayyadama dubbii qolaa irratti hubannoo ga’aa akka argataniif. Dhumarrattis, Namoota qorannoo mata duree kanaan walfakkaatu hojjataniif bu’uura waan busuuf akka irshootti tajaajila jedhee abdatama.

1.5. Daangaa Qorannichaa

Qorannoon kun kan xiyyeeffatu ‘xinxala gahee dubbii qolaa afaan Oromoo barsiisuu keessatti qabu kitaaba barnootaa afaan Oromoo kutaa 12^{ffaa} bara 2005 maxxanfame irratti daanga’eera. Qorannoon kun kitaaba barnootaa afaan Oromoo hundarratti Osoo gaggeeffamee faayidaan argamu olaanaa dha. Kana gochuuf immoo yeroo, baasii fi humna namaa guddaa waan gaafatuuf ulfaataa ta’a. kanumarraa ka’uun ,kitaaba barnootaa afaan oromoo kutaa 12^{ffaa} keessatti gaheen dubbii qolaa afaan barsiisuu keessatti qabu xinxaluurratti kan daangeffameedha. Sababiin isaa dubbii qoolatti haalaan fayyadamuuf bilchina gaafata. Mata duree kana jalattis akkaataa dubbii qolaa kitaaba kana keessatti gargaarame ibsuu, dubbii qolaa afaan barsiisuu keessatti faayidaa maali akka qabu tarreessuu fi gosoota dubbii qolaa kamitti caalmaan akka gargaarame addaan baasuun addeessuurratti daangeffame.

1.6. Hanqina Qorannichaa

Akkuma daangaa jalatti ibsame xiyyeeffannaan qorataa kitaaba barataa afaan oromoo kutaa 12^{ffaa} ta’ee xiinxala dubbii qolaa kitaabicha keessa jiran qofaadha. Sababa wantoota garagaraa yookin qabiyyeewwan biroo kitaabicha keessa jiran waan hin ilaalleef kun hanqina qorannoo kanaati.

1.7. Qindoomina Qorannichaa

Qorannoon kun boqonnaa shanitti qoodamee kan dhihaate. Boqonnaa isa duraa keessatti seensa, Ariirrata, ka'umsa qorannichaa, kaayyoo qorannichaa, Faayidaa qorannichaa, daangaa qorannichaa, hanqina qorannichaafi qindoomana qorannichaatu argama. Boqonnaa lama keessatti sakatta'a barruu jalatti maalummaa afoolaa, gosoota afoolaa, maalummaa dubbii qolaa, gosoota dubbii qolaafi faayidaa dubbii qolaatu dhiyaate. Boqonnaa sadaffaa malleen qorannoo jalatti immoo mala qorannoo, madda ragaalee, mala iddatteessuu, mala funaansa ragaafi mala ragaan ittiin xiinxalame of keessatti kan hammateedha. Boqonnaa arfaaffaa keessatti xinxala ragaalee funaanamaniitu dhiyaate. Boqonnaa shanaffaa keessatti guduunfaa, argannoo fi yaboo qorannichaatu dhiyaate. Dhumarratti, kitaabilee wabii, dabaleewwaniifi agarsiistuu odeeffannoof tajaajilanitu jira.

Boqonnaa Lama: Sakatta'a Barruu

Boqonnaa kana keessatti, qoratiichi argannoo qorannoo isaatiif bu'uura akka ta'uu yaaxxinoota mata duree qorannichaan walqabatan sakatta'uudhaan, Faayidaa qorannichaa bira gahuuf wabiileen baay'ee barbaachisu sakatta'eera. Qorannichis yaaxxinoota kanneen akka maalummaa afoolaa, gosoota afoolaa, maalummaa dubbii qolaa, gosoota dubbii qolaa, faayidaalee dubbii qolaa afoollan keessatti qabaniifi qorannoowwan walfakkii sakatta'amaniiru.

2.1. Maalummaa Afoolaa

Afoola jechuun muuxannoo hawaasni tokko jiruufi jireenya isaa keessatti isa muudatu akkasumas wantoota adda addaa kan isaan kalaqan kan hammatudha. Dhimmoonni kunis dhalootaa gara dhalootatti afaaniin darbaa kan dhufe, ammas darbaa kan jiruudha. Maalummaa afoolaa irratti hayyoonni hiika garaagaraa kennaniiru. Addunyaa (2014:166) waa'ee afoolaa haala kanaa gadii kanaan ibsa.

Afoolli ogummaa (wisdom)labata tokkoo kan biraatti afaaniin darbuudha. Fayyadama afaanii kan ilmi namaa uumama, uumama, beekumsa natoofi baranee ittiin hubatuufi ibsu jechuunis nidanda'ama. Kanamalees, sochii miiraafi sammuu isaa keessatti lubbuu godhate miidhagina uffachiisee bifa qindaa'ina qabuun kan dhiheessu sammuu kan dammaksu, miira kakaasee kan sissi'eessu, hojii uumee ta'uun isaas ifa" jechuun barreesseera.

Yaada barreeffama kannaarra wanti hubatamu, afoolli dhalootaa gara dhalootatti afaaniin darbaa kan dhufe ta'uusaatu hubatama. Kanamalees, afoolli jiruufi jireenya hawaasaa keessatti wantoota darbe kuusaa hawaasaa keessaa baasuun isa ammaa waliin kan walmadaalchisuuf ooludha. Gama biraan immoo, wantoota sammuu dhala namaa gammachiisuu danda'an akkasumas, miidhagina addaa gonfachuun kan sammuu ilma namaa sissi'eessu akka ta'e kan hubatamuudha. Kanaafuu, afoolli faayidaa adda addaa qaba jechuudha. Girmaafi kaawwaan (2001 :42) faayidaa afoolaa akkasiin ibsu.

Afoolli haala jireenya hawaasa tokkoo murteessuufi kuufama beekumsaa kan fiulduratti hawaasa fiudhee deemmu ta'uu isaa hubanna. Hawaasni afoola isaatiin muuxannoo, jiruufi jireenyaa, duudhaafi rakkina isa muudate ittiin ibsata. Kana malees, muuxannoo hawaasni dur keessa darbe isa amma jiruuf malli ittiin qaqqabu afoolani. Kana jechuun, afoolli aadaa ummata tokkootti lubbuu horee umurii dheeraa akka qabaatu taasisa jechuudha. Hawaasni tokko seenaa akkamii

keessa darbee akka dhufe adda baafachuuf afoolliifi wantoonni isa keessatti hammatamaniin ibsata.

Hawaasni tokko madda dhaloota isaa yookin haala ittiin walhore, hachuuccaa irra gahaa ture, quunnamtii inni hawaasa biroo waliin qabu, hunda kan ittiin dhalootaa dhalootatti afaaniin dabarsu afoolani. Kanamalees, afoola keessatti waan of taanuuf, of beekuus nidandeenya. Adeemsi of beekuu umrii guutuu namaa wajjin kan jiraatu yoo ta'eeyyuu, namni afoolaafi uummata isaa beekuun barbaachisaadha.

2.2. Gosoota Afoolaa

Afoolli gosoota adda addaa kan qabuudha. Kanuma sababeeffachuun Yaadannoo (2014:9) afoola bakka adda addaatti qoodeera. Gosoota afoolaa keessaa muraasni armaan gadiitti ibsamaniiru.

2.2.1. Mammaaksa

Mammaaksi gosoota afoolaa keessaa isaa tokko ta'ee jecha gabaabaa ogummaa hawaasaa kan darbeefi kan dhufu karaa miira keenyatti dhagahamuun kan ibsuudha. Kanamalees, mammaaksi dubbii fixuufi fiduu kan danda'uudha. Kana jechuun namni tokko haasawa tokko eegaluuf mammaaksatti dhimma baha. Akkasumas dubbii eegalame tokko xummuruuf mammaaksi bakka olaanaa qaba. Kanaafuu, mammaaksi dubbii dheeraa ta'e tokko yeroo gabaabaa keessatti walitti cuunfee kan ibsuudha.

Yaadannoo (2014:17) dhimmoota mammaaksa keessatti xiyyeeffannoo argachuu qaban haala armaan gadii kanaan ibsa.

Mammaaksi yeroo itti mammaakamu qaba. Waan mammaakamuufi qaba. Kunis haasaan haasa'amaa jiruufi mammaaksi mammaakamu kan walcimsu ta'uu qaba. Kana jechuun mammaaksi yeroo gaddaa, gammachuu, waldhabbii yookin tuffii yaada keenya karaa ifaa, gabaabaafi qulqulluu ta'een ibsuuf nu gargaara. Kanaafuu, jechoonni akka gaabbii, jaalala, gadda, gammachuu, obsa,... ergaa mammaaksati.

Yaada armaan olii kana keessatti mammaaksi mataduree dubbii wajjin kan deemuufi waan dubbatamaa jiru wajjin kan walfakkaatu ta'uu qaba. Kana jechuun immoo mammaaksi mammaakamu sun dubbii haasa'amaa jiru sana wajjin walsimuu qaba. Kanamalees, hiika mataasaa danda'e kennuu qaba jechuudha.

Fakkeenyaaf: “Aak jedhan waa tufan, mammaaksan waa himan” jedhan. Mammaaksa kanarraa kan hubatamu, namni tokko akkuma itti dhufetti mammaaka osoo hintaane dhimma yookin dhaamsa wayii dabarfachuu qaba jechuudha. Mammaaksi kunis haala dubbii irratti hundaa’uun ergaa adda addaa dabarsu. Mammaaksi faayidaa baay’ee qaba. Kanuma cimsuun Misgaanuu (2014:49) faayidaa mammaaksi qabu haala kanaa gadiin ibsa.

Mammaaksi qajeelfama yaadni waliigalaatti hawaasa tokko keessatti fudhatama qabuufi yaada jireenya dhala namaafi ilaalcha addunyaa wajjin kan walsimuudha. Akkasumas mammaaksi akkuma waliigalaatti to’annoo hawaasaa shaakaluuf adeemsaafi jecha dhibee guddina yerootti quunnamu. Mammaaksi waa’ee aadaa saba mammaaksichatti dhimma ba’uu yoo ibsan, gariin immoo seenaa hawaasichaa ibsa. Kan caasaa walitti dhufeenya hawaasichaa umriin, gitaan, saalaan, dhimma dubartootaas ta’ee ijoolleefi haala jireenyaa ibsanis nijiru. Mammaaksi sammuu namaa keessatti qophaa’a; namattis dubbatama. Kunis mammaaksiifi hwaasni addaan akka hinbaane ta’uu agarsiisa.

Mammaaksi dhimmoota adda addaa keessatti kan barbaadamuudha. Kunis dhimmoota hawaasummaa kamiyyuu keessatti kan itti gargaaramnuudha. Kunis dhimmoota jiruufi jireenya hawaasaa tokkoo keessatti mammaaksi iddoo kamiyyuu keessatti kan mul’atuufi yeroo adda addaa keessatti kan dhimma itti bahamuudha. Kanaafuu, mammaaksi jiruufi jireenya hawaasaa keessatti golli inni keessa hinseenne waan hinjirreef mammaaksi shoora olaanaa kan qabuudha.

2.2.2. Durdurii/sheekkoo

Sheekkoon yookiin durduriin gosoota afoolaa keessaa isa tokko ta’ee bifa hololootiin kan dhihaatudha. Durduriin bifa seenaa fakkaatuun wantoota yeroo dheeraa keessatti raawwatamaniif kan seeneffamuudha. As keessatti immoo wantoonni adda addaa haala garaagaraatiin kan dhihaataniidha. Kana malees, bineensonni akka dhala namaatti yemmuu isaan gamtaan jiraachaa akkasumas inni tokko isa tokkorratti waan hintaane hojjachuun booda immoo injifatamuu kan agarsiisu faatu jira. Kun immoo dhalli namaa waan akkanaa kana hojjechuurraa akka of qusatuuf kan gargaaruudha. Oduun duriin faayidaa adda addaa kan qabuudha. Misgaanuu (2014:41) akkasitti ibsa.

Oduun durii gosoota afoolaa keessaa isa tokko ta'ee bifa hololoo yookin seenessuutiin kan mul'atuudha. Uummanni Oromoo oduu duriisaatti gargaaramee tokkummaa, jaalala, cimna, waliif yaaduu, waadaa eeguu, bilchina, abshaalummaa, waliitumsuu, walumaagalatti faayidaa kaayyoo tokkoof waliin dhaabaachuu akka qabu uummata isaa barsiisa jechuun barreesse.

Oduun durii jiruufi jireenya hawaasummaa keessatti waa'ee dhimmoota siyaasaa, diinagdee, seenaa, duudhaa, safuufi dhugeeffannoo uummata tokkoo ibsuuf faayidaa guddaa kan qabuudha. Dhimmoonni armaan oliitti maqaa dhahaman kun immoo, jireenya guyyuu keessatti kan hawaasa quunnaman waan ta'eef oduun durii faayidaa guddaa qabaachuusaatu hubatama.

2.2.3. Hibboo

Hiibboon akaakuu afoolaa keessaa isa tokko ta'ee bifa gaaffiifi deebiitiin kan dhiyaatuudha. Akkuma beekkamu yeroo durii osoo barnoonni ammayyaa hin'eegalamina dura hawaasni Oromoo ijoollee isaa sammuu qaree guddisuuf hiibbotti dhimma bahaa ture. Kunis, ijoolleen waan naannoo isaanitti argaman irratti hundaa' un waan isaan irraa fagoo jiran akka baraniif gargaara. Kanaafuu, lakkoofsaafi namoota ollaa isaanii jiran addaan baasanii akka beekaniif hiibboon shoora olaanaa qaba jechuudha. Kana ilaalchisee Yaadannoo (2014:103) yoo ibsu:

Hiibboon afoola Oromoo keessaa isa tokko ta'ee kan hawaasni Oromoo jiruufi jireenyasaa keessatti yeroo waariifi waaree bifa gaaffiifi deebiitiin ilmaan isaa ittiin barsiisudha. Hiibboo gaggeessuuf namoonni lama kan gaaffii gaafatuufi kan deebisaa deebisu dirqama jiraachuu qaba. Hiibboon akkaataa itti dhihaatu adeemsa mataasaa qaba. Kana jechuun kan gaafatu yeroo gaafatu inni kaanimmoo nidhaggeeffata. Kan gaafatame yoo deebisaa wallaalu biyya kennaaf; sana booda arrabsoon arrabsama jechuun ibseera.

Yaada armaan gadiirraa kan hubatamu hiibboon kan taphatamu bashannanuuf qofa osoo hintaane dandeettii yaaduu ijoolleefi daa'immanii cimsuuf gahee kan qabuudha. Kanaafuu, daa'imman hiibboo kan taphatan yoo ta'e dandeettii waa yaaduu kan gabbifataniidha. Gama biraan, hiibboon amala namaas ta'ee kan wantootaafi akkasumas kan beyladootaa ijoollee barsiisuuf ga'ee guddaa kan qabuudha. Karaa biroonis, hiibboon barnoota keessatti faayidaa guddaa akka qabuudha.

The explicit purpose of riddles, then, is mostly invariably amusement. Commentators have, however predictably pointed many of their incidental functions as well. Besides entertainment, riddles are some times claimed to play an in direct educational role by training children in quick thinking in intellectual skills and in classification, providing through their sexual or comic bias, a release from tensions imposed by moral and social code, or leading to fullet participatipon in social life (Finnegan R. 1984:442)

2.2.4. Geerarsa

Geerarsi guureewwan ogwalaloo keessaa tokko ta'ee, bifa walaloon kan dhiyaatudha. Hinseenee Makuriyaas (2010:56) yaaduma kana cimsa “Geerarsi madaa keessa ofii qaban ittiin bulgaafatu, dhiphinaafi roorroo ofiis ittiin dubbatu. Geerarsi humna namaa onnachiisuufi kakaasuu qaba. Xiiqiin akka nama qabu gochuullee danda'a, gosa sirbaati. Garuu, sirba callisanii dhiichisan miti” jedha. Yaada barreessitoota kanarraa geerarsi guuree ogafoolaa amala walaloo qabuufi gootummaa yookin cimina waliin walqabate ta'uu hubanna.

Geerarsi ka namichi waa jabduu dalage ittiin baannatu, animoosaa himatu, kan ittiin dhaadatu. Faarsaan ammo namicha waa gaarii dalage takka fkn goota maqaa dhahanii geerarsaan akka farfatan (Asafaa Tafarraa 1997) ibsa. Yaadni kunis tokkoffaa geerarsi kan namoonni lolaan yookaan hojiin, cimina isaanii ittiin himatan yoo ta'u kan lammaffaa immoo namoota waan gaarii dalagan yookaan gosa ofii kan ittiin farfatan ta'uu isaati. FKN, Qilleensi tokko dhufee

Qamaleen muka qaphuu

Weenniin eegeekee qaphuu

Geeraraan tokko dhufee

Jaallataan dhaggeeffadhu

Jibbaan gurraa kee qaphuu (afoola ummataa)

2.2.5. Sirba

Sirbi guureewwan ogwalaloo keessaa tokko. Jecha sirba jedhu beektuun Finnegan jedhamtu takka walaloo,yeroo kaan immoo sirba jechuun fayyadamti. Yaada kana jechuma isheen kaa'uuf:

There is a poetry associated with secret societies, various types of associations, initiation, begging masquerades and there are also the very common songs to do with cattle and cattle holding. But war and hunting are topics of particular interest for many African societies, and have frequently given rise to specialized poetry. Finnegan (1970:206) jechuun ibsiteetti.

Yaada kanarraa wanti hubannu, guureewwan ogwalaloo keessaa sirbi bifa walaloon akka qindaa'uufi dhiyaatudha. Kanaaf, maqaa sirboota kanaa 'walaloo addaa' osoo jennee gaarii kka ta'e ibsiti. Yaada kana Kipury (1983:198) akkana jechuun deggera. "songs and poetry are an essential part of life in many communities. There are certain rituals that are observed to the accompaniment of songs, dirges and other poetic forms" jechuun sirbaafi walaloon uunkaa walfakkaataa akka qaban ibsa.

Sirbi bifa walaloo qaba. Walaloon immoo qindaa'ina jechootaa, dubbii qolaafi walsimannaan kuulamee dhiyaata. Akkasumas sochii qaamaa, kaka'umsi miiraafi iddoo tokko tokkotti ammoo meeshaalee muuziqaa aadaatiin tumsamee dhiyaata Nagarii Leencoofi warra biroo (1993:64) jedhu.

The language of poetry after, but not always, contain features that are not found in prose for instance meter and rhyme/both of which are also part of prosody with further characterization holding the great intensity with likeliness of being metaphorical and connotation.

Yaada barreessitoota kanarraa akka waliigalaatti sirbi guuree ogafaanii bifa walaloon dhiyaatuufi sirbaafi walaloon walfakkeenya fi walitti dhufeenya akka qabanidha. Kanaaf, akka fakkeenyaatti kan ka'u.

“Jimmaafoo Jimma Jimmaa
Walakkaafi Gibe malee
Jirraafoo jirra jirraa
Walargaat dhibe malee” (Asafaa 1997)

Kanarraa hubachuun akka danda'ametti Sirba Oromoo “Jimmaafoo Jimma jimmaa walakkaat Gibe malee” kan jedhu kun toora itti aananii jiran miidhagsuuf malee, ergaa sirba kanaaf gumaacha biraa hinqabu. Sumner (1997:36) yaada kana “the first couplet is unconnected with the second in content” jechuun dhugoomsa.

2.2.6. Jechama

Jechamni guureewwan ogafaanii keessa tokko. Guureen kun caasaa isaatiin mammaaksa waan fakkaatuuf namoonni hedduun akka guuree of danda'eetti hinilaalan. Adda addummaa guureewwan kun qaban mataduree mammaaksa jedhu jalatti ibsameera.

Mangashaa Riqituu (1992:12) jechamni guuree ogafaanii, Oromoon ittiin beekamu keessaa tokko akka ta'e akkasitti ibse.

The rich Oromo folklore, oral tradition, music, art and particularly, proverbs and sayings have given this nation a sense of identity and common heritage. It has become the way they see, understand, interpret the world and express their beliefs and values about it.

Yaada barreessaa kanarraa kan hubannu jechamni guuree ogafaanii jiran keessaa akkuma mammaaksaa hawaasni Oromoo akka hedduminaan fayyadamu, eenyummaa hawaasa kanaan akka walqabatuufi akkaataa addunyaa itti ilaalan, hubatan, hiika itti kennaniifi ilaalcha isaanii kanittiin ibsatan akka ta'edha.

FKN:Harka Qalleessa,Sabbata Hiikkatte fi kan kana fakkaatan.

2.2.7. Eebba

Eebbi akaakuu afoolaa keessa tokko. Eebba jechuun ammoo waan waaqaati. Waaqa kadhachuudha. Waaqayyoo kadhatan marga, bishaan, hormata, bultuma, nagaa lafaafi roobaaf kadhachuudha. Haala waan hir'ate tokko ittiin waaqa kadhatani. Eebbi nagaa waaqaa lafaa, kan abbaan Gadaa, Qaalluun, Qaallittiin kallachaan itti kadhatanidha. Walumaagalatti haala bultumaafi hormaataa, jiruufi jireenyaa nagaa namaafi horii kan ittiin kadhatani (Abarraa Nafaafi kambiiroo, 1993) jechuun ibsaniiru. Yaada kanarraas eebbi kan argataniif galata waaqaaf galchuu, kan dhabaniif ammoo kadhachuudha. Akkasumas nageenya waaqaaa, lafaa, sa'aa, bishaanii, namaafi haala bultumaaf waaqa kadhachuu akka ta'e hubachuu dandeenya.

2.3. Maalummaa Dubbii Qolaa

Moggaasa isaa irraa yemmuu kaanu barreessitootni garagaraa kitaaba adda addaa irratti maqaa kuuwwan dubbii qolaa,kuuwwan malleen dubbii kuuwwan immoo sadoommii

jedhanii kataban. Qorataanis akkaatuma dubbisee argateen ergaa isaatti fayyadamus qorannichaaf akka mijatutti maqaa dubbii qolaa jedhutti fayyadamee jira.

Dubbiin qolaa jechoonni hiika dhaanquu akka qabaatan gochuun ogbarruun akka kalaqaamu godha. Jechoota kana duubas hiika dhokataa ruuquun hubannoo dubbistoota hawaata. Xiyyeefannoodhaanis hiika jechooni kallaattin qaban irraa maqee yeroo tajaajilu dubbiilee qolaan ibsaama. Jechoonni haala kanaan faayyadan dubbii qolaa jedhamu. (Fedhaasaa,2013:96)

Dubbiin qolaa kun gosoota afoolaa keessaa isa tokko ta'ee barreeffamni tokko yookin haasofni tokko sammuu dhala namaa keessatti fakkii kaasuun yeroo dheeraaf osoo hin dagatamin akka turuuf kan gargaarudha.

Yaaduma kana deeggaruun Yaadannoo (2014:83) waa'ee dubbii qolaa akkaataa armaan gadii kanaan ibsa.

Dubbiiwwan qolaa kun sadoommii yookin malleen dubbii jedhamuun beekkamu. Maanguddoonni Oromoo durii afaanin yookin barreessitoonni ammayyaa hojiiwwan barreeffamoota akka asoosamaa, diraamaa, walaloo, hololoo, waliin dubbii, adda addaa keessatti ijoo dubbii sanii haala mi'awaafi miira namaa harkisuun yaadan fakkii sammuu keenya keessatti uumanii kan barbaadan xiqqeessuun, kan tuffachuun barbaadan jajuun kan abaaruun fedhan eebbisuun salphaatti dagatamuu akka dagatamu hindaandeenyen hubachiisuuf kan itti fayyadaman dubbii qolaa yookin sadoommii jedhama jechuun ibseera.

Dubbiin qolaa haasawaafi barreeffama keessatti akka itti fayyadamnu kan ibsuudha. Kana jechuun maanguddoonni haasawa taasisan keessatti dubbii qolaatti akka gargaaramaniifi wanti dubbatan sun sammuu namaa keessatti osoo hindagatamin akka turuuf akka tajaajilu hubachuun nidanda'ama. Kana biraan, immoo barreeffama ammayyaa keessattis malleen dubbii yaadni barreeffama sanaa dubbistoota biratti akka fudhatamummaafi beekkamtii argataniif akka tajaajiluu hubachuun kan danda'amuudha. Kanaafuu, akka waliigalaatti dubbii qolaa barreeffamaafi dubbii keessatti bakka olaanaa akka qabu hubachuun nidanda'ama.

Wasanee Bashaa,(2008:142) akka ibsetti " Dubbii qolaa jechuun mallatto dubbii haala miira dhaggeeffattootaa yookiin dubbisaa qirqirsuu, kofalichisuu, gammaachisuu fi bashannaansiisuu dandaa'uun fakkiiwwaan miidhaaksee akka salphaatti namaaf galuu danda'utti akkaasumas, akka hindagatamneetti kan dhiyyeesuudha." Hiika kana irraa wanti hubatamu, dubbiiwwan qolaa itti fayadama afaanii idilee irraa bifa adda ta'een

amala,haala,gocha, haalawwan tokko ergaasaa cimsee kan dabarsu ta'uu isaati. Akkaasumas, amala afaanii fayyadamuun karaa galmeessinuudha. Dubbiin qolaa jechoota hiika jechoonni duraan qaban garmalee olkaasuun, jijjiiruun yookiin fooyyessuun dhiyeessanidha. Kana ilaalchisee Kennedy, (1983:479) akka ibsetti, “Figurative speech refers to words, and group of words exaggerate or alter the usual meaning in figures of speeches of the component of words”.

Hiika dubbii qolaarratti Isaaq (2003:5) Zarihuun (1995:105) wabeeffachuun akkasitti ibsa.

Dubbiin qolaa dhimma tokko kan ibsu haala galumsaafi hiika jechootaa yookin gaaleewwanii kan barataman irraa bifa adda ta'een yookin yaada addaafi filatamaa ta'een cimsee kan ibsuudha. Sadoommiin kan uumamu amala, miira, gochaafi haala wajjin wal fakkeessuun amala isa tokkoo kan biroof kennuun yookin jijjiiruufi bakka buusuudhaani jechuun addeesse.

Yaada kanarraa wanti hubatamu dubbii qolaa haala adda addaa keessaatti kan itti gargaaramnuufi faayidaa akka qabu hubachuun nidanda'ama. Kunis hiika jechootaa barreeffama keessattis ta'ee dubbii keessatti haala duraan beeknu sanarraa bifa adda ta'een kan itti gargaaramnu waan ta'eef hiikni jechootaa achi keessatti argamanii hiika kallattii osoo hintaane akkaataa dubbii qolaa sun hiika itti argachuu qabaniin kan hiikamu waan ta'eef, dubbii qolaa faayidaa adda addaa akka qabu hubachuun nidanda'ama. Yaaduma kana deeggaruun, Addunyaa (2014:208) haala armaan gadiin ibsa.

Dubbiin Qolaa fayyadama afaanii kan haala salphaa ta'een ergaa tokko nama hubachiisaniidha. Kana jechuun karaa ittiin waan guddaa tokko kineessanii,kinoo immoo arbeessanii, binoo nameessanii, namoo binensanii, wal-cinaas qabani, cinaachaan himaniifi wkf taasisuun hubannoof haala mijeessan jechuun barreesseera.

Akkaataa fayyadama afaanii keessatti ergaa waan tokkoo haala garaagaraatiin dabarsuuf kan gargaaran dubbii qolaati. Kana jechuun wantoota adda addaa waan birootiin walbira qabuun waldorgomsiisaa, akkasumas waan amala namaa hinqabne amala dhala namaa gonfachiisuun ergaa waan dabarsuu barbaanne tokkoo salphaatti akka hubatamuuf kan tajaajilaniidha. Fayyadama afaanii yemmuu jennu immoo akkaataa adda addaatiin ibsuun nidanda'ama. Haasawaa namoota lama gidduutti taasifamu keessatti fayyadamni afaanii

bal'inaan mul'achuu nidanda'a. Kunis, haasawa keenya keessatti sagalee garmalee ol kaasuun, giddu galeessattiifi gadibuusani sagaleessuun fayyadama afaanii keessa isa tokko. Kun immoo waan tokko humnaa ol guddisuun dubbii qolaati. Kanatti dabalees, amala waan tokkoo garmalee gadi buusuun kineessuunis akkasuma waan ta'eef fayyadama afaanii keessatti dubbii qoolattis dhimma baana jechuudha.

Waa'ee dubbii qolaa Harry (1972:208) yemmuu ibsu, "A figure of speech in which the literal (denotative) meaning of a word or statement is the opposite of that intended. In literature, it is a technique of indicating an intention or attitude opposed to what is actually stated jechuun barreesseera. Qabxii kanarraa kan hubatamu, malleen dubbii barreeffamoota yaaduumee fi dubbii haasawamu tokko amansiisaa taasisuuf gahee guddaa taphachuu akka danda'uudha. Kana jechuun tajaajilli malleen dubbii barreeffama keessatti qofa osoo hintane waliin dubbii namoonni taasisan keessattis shoora olaanaa taphaachuu isaatu hubatama. Kanamalees, kan inni tajaajilu afaaniifi umrii sadarkaa kamiyyuu keessatti faayidaa kennuun isaas kan hubatamuudha. Akkasumas dubbiin qolaa ibsoota wantoota hammaan, bocaan, gosaan fi waan kana kana fakkaataniin walhin fakkaan bakka walbuusisuun akka walfakkaatan fakkeessuun hiikni isaanii akkaataa dubbatameen yookiin barreeffameen ala hiika biraa akka argatan kan taasisanidha

Malaakneeh (1999:64) waa'ee dubbii qolaa yoo ibsu, dubbiin qolaa bifa ittiin yaada ibsan ta'ee, jecha beekame yookin baratameefi akkasumas tartiiba himaa dhiibbaa addaa uumuuf godhamuudha. Kunis ergaan isaa barreeffamaan isa taa'e irra kan darbuudha. Isa kanarraa kan hubatamu dubbiin qolaa akkaataa namni tokko haasaawa duraan beekurraa akkaataa adda ta'een nama biroo ittiin dabarsuuf kan tajaajiluudha. Kana jechuun yaada dubbatamu tokkoof hiikni kennamu sun hiika duraarraa haala dhokataa ta'een kan dhihaatu jechuudha.

Hiikni dubbii qolaafi hiikni jechoota galmee jechootaa irraa hariiroo garagaltoo qabu. Yaada kana ilaalchisee Tarigan (1995:13) akka ibsanitti,

Figurative meaning and have a great relationship that is a reciprocal relationship. Figurative meaning and semantic also have a great relationship because without the knowledge of the meaning of word, even connotative meaning, it is difficult to understand figurative meaning.

Yaada kanarraa akka hubatamutti hiika dubbii qolaa hubachuuf beekumsi xiinhiikaa barbaachisaa akka ta'edha. Hiika jechootaa beeknaan hiika dubbii qolaa xiinxaluun hinrakkisu.

2.4. Gosoota Dubbii Qolaa

Feedhasaa,(2013:97) akka ibsetti dubbiileen qolaa akaakuuwwan hedduu qabu. Barreessaan dubbiilee qolaa kana bakkaa fi haala siirritti fayadamuun ogbarruu kalaquu danda'a. Gosoota dubbiiwwan qolaa jiran hedduu keessaa muraasni: akkasaa, habalaka, nameessa, gurra guddisa, fakkoomii fi kan kana fakkaatanidha.

Gosoota dubbii qolaa ilaalchisee Guddon (1982:27) yemmuu qoqqoodu: "There are many figure of speech devices. Figure of speech divided into: simile, metaphor, personification, apostrophe, hyperbola, antithesis, synecdoche, paradox and symbol" jechuun qoqqoodeera. Isa kanarraa kan hubatamu dubbiin qolaa gosoota adda addaa qabaachuu isaaniti. Isaanis: Akkasa, Iddeessuu, Nameessuu, Atee, Tuksee, Habalaka, Arbeessuu, Mitihee, Fakkoo fi Mallattoo ta'u jechuudha. Gosoonni isaanii kunis armaan gadiitti fakkeenya waliin ibsamaniiru.

2.4.1. Akkasaa/Akkee

Akkasaan gosa dubbii qolaa keessaa isa tokko ta'ee wantoota walhin fakkaanne lama jechoota kanneen "akka" fi "fakkaata" jedhan gargaaramuun kan waldorgoomsiisudha. Macmilan (1984:187) irratti akka ibsametti, "A simile is a figure of speech that directly compares two apparently unlike things." Akkasaan wantoota walhin fakkaanne wal haadorgomsiisu malee wantoonni kunniin lamaan yoo xiqqaate amala tokkoo walfakkaachuutti kandhiyaatan akka ta'e Barnhart (1995 :118) yoo ibsamu, "A simile is fugrative of speech in which two quite different things are compared because they appear to be similar in at least one characteristics. Fakkeenyaaf, "Namichi akka Leencaa baroodu dhufe." hima jedhu keessaatti dubbiin qolaa akkaasaatu jira. Kan wal-dorgomsiifames namichaa fi leenca. Jechi wal dorgomsiises jecha "akka" jedhudha. Hiikni inni qabuus namichi goota ta'uu isaati. Akkasaan gosoota dubbii qolaa keessaa isa tokko ta'ee jechoota "akkaafi fakkaata" jedhamanitti dhimma bahuun wantoota lama wal-cinaa qabuun isa tokko isa biraatin ilaaluudha.

Addunyaafi kaawwan (2005:82)yemmuu ibsan, “Akkasaan mala ittiin wantoota lama walcinaa qabuun isa tokko isa biraatiin ilaalanidha. Kunis jechoota ‘akka, fakkaata, gaha’jedhanitti dhimma baha” jechuun ibsa. Akkasumas akkasaan dhimmoota lama kanneen uumamaan tokko hinta’in bifa yookin amala isaaniitiin walbira qabuun waliin madaalee kan agarsiisudha.

Maalummaa akkasaa Fedhsaa (2013:97) yoo ibsu, “Akkasaan waldorgomsiisa wantoota lamaati.Kana jechuun jechoota akka, fakkaata, caala, amma, jedhan gargaaramuun waldorgomsiisa. Garuu, akkasaan walfakkeenya tokko karaa dhokataa ta’een ibsa’’ jechuun addeesseera. Yaadni kunis akkasaan wantoota lama walbira qabuun jechoota isaan kana lameen waldorgomsiisuu danda’anitti dhimma bahuun kan itti gargaamnuudha. Fakkeenya:

- a. Labatni ammaa kunis akka Jeneraal Taaddasaa Birruutti goota.
- b. Waaqoo Guutuu goota abbaa isaa fakkaatuudha.
- c. Oromoon achii kaanan akka Qeerransaati.

Fakeenyi armaan olii kana keessatti wantoota adda addaa walbira qabuun waldorgomsiisuun nimul’ata. Hima tokkoffaa keessatti labata amma jiruufi gooticha Oromoo kan osoo mirga sabasaa kabachiisuuf diinaan falmu wareegame Jeneraal Taaddasaa waliin yemmuu walbira qabuun walmadaalchisnu agarra. Kanaafuu, wantootaaf dhala namaa walbira qabuun jechoota ‘akkaafi fakkaata’ jedhamanitti gargaaramuun waldorgomsiisuun dubbii qolaa keessaa akkasa jedhama.

2.4.2.Bakka buusa/Iddeessuu

Iddeessi kan wanta tokko bakka isa biroo buusee waanuma sana taasiisudha. Jechoota akka, amma,fakkataa ,caalaa,jedhan hinfayadamu, malee wal-dorgomsiisuma wantoota lamaati. Fakeenya: " Mudhiin ishee Migira" hima jedhuu keessaatti Mudhiin Migira ta'eera. Iddeessi akkasaa caala hubannoo gadifagoon xinxaaluu kan barbaadudha. Sabaabinsaa jeechoota murata'aniin hin mallatteeffamu,baay'ee dhokataa fi bira ga'uuf kan nama rakkisuudha. Fakkeenya "Fuula guurte" hima jeedhu keessaatti iddeessi akka jiru hin hubatamu. Hiikni isaa isa tole jedhu lakkii jechuu ishee jecha fuula jedhuu fi

guurruu waldorgomsiisee ibsa. Walumagalatti ,iddeessi waan tokko waan biroo taasiisuun kan ibsuu waan ta'eef gadi fageenyaan xinxaaluu barbaada.

Bakkabuusni/Iddeessuun wantoota amalaan walfakkeessanii ibsuun amala waan tokkoo isa birootiin bakka buusanii ibsuudha. Malli dubbii iddeessaa jedhu gaalee 'iddoo isaa' jedhurraa ijaaramee waan tokko guutumaan guututti amala waan biraa gonfachiisuun kan dhiheessuudha. Kanuma deeggaruun Addunyaafi Kaawwan (2005:82) yoo ibsan, "Akaakuun dubbii qolaa kan tokkummaa wantoota lama fudhachuun isa tokko iddoo isa biraa buusuun keessootti waldorgomsiisuudha. Jechichis kan uumame jechoota 'iddoo fi isaa' jedhaniirratti" jechuun ibsaniiru.

Gosti mala dubbii kanaa karaa dhokataa ta'een wantoota lama waldorgomsiisa. Yaaduma kana cimsuun (Lawrence 1972:11) haala.armaan gadii kanaan ibsa.

This definition ties in with the notion of metaphor (one type of figurative language) as defined in traditional rhetoric. The word itself derives from the Greek 'meta' expressing change, and 'pherein' meaning 'to carry' (In other words, metaphors involve a 'carrying across' of meaning from one object to another. Thus, a comparison is made between two essentially dissimilar things by identifying one with the other jechuun ibsa.

Kanarraa hubachuun kan danda'amu jechi iddeessuu jedhu kun maddisaa Giriik yemmuu ta'u, wantoota gosaan wal hinfakkaanne lama waldorgomsiisuun amala waan tokkoo waan biraan bakka buusuun ibsuuf kan tajaajiluudha. Kunis ergaa waan dubbatamu tokko hubachuuf waan isa biroon bakka buufame sanarratti hundaa'uun kan hubatamuudha.

Iddeessuun kan wanta tokko waan birootin bakka buufnee ibsinuudha. Walaloo keessattis bu'uura kan ta'eedha. Walmadaalchisuun iddeessuu keessatti yeroo hunda fuulleefi fuulletti kan hinmul'anneedha. Yaada kanarraa wanti argachuu dandeenyu wantoota adda addaa bakka walii buusuun waan tokko akkaataa hinbeekkamneen isa birootin waldorgomsiisuun akka danda'amuudha. Kunis wantoonni bakka walii bu'an kun gosaafi amalaan kan wal-hinfakkaanne yemmuu ta'an, wantoota kana bakka walii buusuun itti gargaaramuun kunis iddeessuu jedhama. Waa'ee akkasaa ilaalchisee Fedhasaa (2012:97) akkasii gadii kanaan ibsa.

Iddeessi kan wanta tokko bakka waan biraa buusee, waanuma, sana taasisuudha. Jechoota akka, amma, fakkaata, caala jedhan hinfayyadamu malee innis dorgomsiiisa wantoota walhinfakkaanne lamaati Iddeessi akkasa caalaa hubannoon xiinxaluu barbaada. Sababnisaa, jechoota murtaa'aniin hinmallatteeffamu. Baay'ee dhokataafi bira gahuuf kan nama rakkisuudha. Kunis iddeessi waan tokko waan biroo taasisuun kan agarsiisu waan ta'eef sirriitti xiinxaluu barbaada jechuun ibseera.

Yaadni kunis iddeessuun waan tokko waan birootiin bakka buusuun waan sana ibsuufi akkasumas amala waan sanii karaa dhokataa ta'een guutumatti kan mallatteessuu hindandeenye waan ta'eef, xiyyeeffnnoo guddaa kan barbaadudha. Akkasumas iddeessuufi akkasaan wantoota lama waldorgomsiiisuu isaaniitiin akka walfakkaataniifi jechoota akkasaan gargaaramu iddeessi kan itti hingargaaramne ta'uu isaaniitiin garaagarummaa akka qaban hubachuun nidanda'ama.

Karaa biraatin immoo, iddeessuun yaada sanaaf hiika kennuuf aadaafi ilaalcha hawaasichaarratti hundaa'uun yaada isa duraa sanarraa adda ta'a. Yaada kana cimsuun Hayakawa (1974: 105) yoo ibsu, "The kinds of figurative language we use stems from the underlying values and assumptions of our culture or society: 'a well-understood metaphor in one culture may have entirely different meanings in another part of the world'" jechuun barreesseera. Egaa yaada kanarraa hubachuun kan danda'amu, iddeessuun malleen dubbii keessaa isa tokko ta'ee ergaa waan sanaa hubachuuf aadaafi safuu hawaasichaa sirriitti beekuufi hubachuun barbaachisaadha. Kunis hiikni duraan beeknu sun yaada isa lammataa kana hubachuuf shoora olaanaa qaba. Fakkeenyaaf: Garasuu Dhukii leenca Oromooti, Oromoon Qeerransa, Ilkaan Dammituu hoomecha.

Himoota armaan olii kana keessatti inni tokko iddoo isa biroo bu'uun amala waan sanaa yemmuu qooddatu nimul'ata. Hima tokkoffaa keessatti gootummaa Garasuun qabu agarsiisuuf jecha iddoo leencaa buusuun ifatti kan mul'auudha. Hima ittaanu kana keessattis Uummanni Oromoo bakka qeerransaa bu'uu danda'eera. Kunis uummanni kun waan hunda keessatti yemmuu tuqan qeerransa namatti akka tahu agarsiisuuf jecha bineensaa qeerransaan bakka buusuun nihubatama. Hima isa dhumaa keessattis miidhagina ilkaan Dammituu nama biraatti himuuf hoomecha Bishaanii waliin wal-bira qabameera. Kunis hoomechi yemmuu bishaan guutee yaa'u kan ofitti nama

hawwatuudha. Kanaafuu, dhimmoonni armaan olitti ka'an kun kan nama hubachiisu amala wanti tokko qabu iddoo waan tokkoo buusuun itti gargaaramun iddeessuu akka jedhamuudha.

2.4.3. Nameessuu

Shaw (1972: 283) akka ibsametti, "A personification is a figure of speech in which abstraction, animals, ideas, and inanimate objects are having human form, character, traits, or responsibilities". Akka yaada kanaatti nameessi lubbu qabeeyyii dhala namaa hintaanees ta'ee lubbuu hinqabne amala dhala namaa kennuudha. Nameessi wanta ,saawwan, bineewootaa fi kan kana fakkataan amala namaa goonfaachiisuun ergaa dabarsuu barbaadanitti yaada horanidha. Fakkeenyaaf "kunuu warrii rafnaani "jette sareen, makmaaksa jedhu keessatti saree amala namaa gonfachise. Walumagalatti nameessi bifa iddeessaa wanta nama hin taane namaan walfakkesuudha.

Nameessuun amala dhala namaa lubbu-qabeeyyii yookin lubbu-maleeyyii biroof kennuun dandeettii dhala namaa gonfachiisuun kan ibasmuudha. Yaaduma kana deeggaruun Addunyaa (2014:211) yoo akkasiin ibsa.

Akkuma maqaa isaa nameessaan lubbu-maleeyyii yookaan lubbbu-qabeeyyii biroo amala namaa gonfachiisuudha. Haala kanaan akka namaatti beela'anii akka quufan, deemanii akka galan, ijaaranii akka diigan, dhiyaatanii akka hiiqaniifi wkf akka dalagan kan taasisu fayyadama afaaniti," jechuun barreesseera.

Yaada armaan olii kanarraa kan hubatamu, ogummaafi dandeettii dhala namaa akkaataafi yeroo addaa addaa keessatti wantoota garaagaraaf kennuun maleen dubbii keessaa nameessuu akka ta'e hubachuun nidanda'ama.

Miller fi Greenberg (1991:66) maalummaa nameessuu akkanatti ibsaniiru.

Personification is used in speech and writing for giving inanimate objects, abstract concepts or actions, human or near human characteristics, having the quality of metaphor since it is a metaphoric way of spicing up writing, and making the abstract more relatable. In it, distinctive human characteristics, e.g honesty, emotion, volition, etc., are attributed to an animal, object or ideas

Nameessuun barreessuufi dubbii keessatti kan itti gargaaramnuudha. Kunis amaloota wantoota qabatamoofi mul'achuu hindandeenyeef amala namaa akkeessuun gochaafi

dandeettii dhala namaa kan namootaan ala ta'an kanneen akka bineensotaa, biqiltootaafi lubbu qabeeyyiif kennuun kennuun bakka buusuun nameessuu jedhama. Malleen dubbii kana keessatti namaan ala kan ta'an yoo nyaatan, dhugan, yaadan, koflan, taphatan, akkasumas gochoota namaa kan biroos yoo hojjetan kan mul'taniidha.

Gama biraan, Fedhasaa (2013:98) maalummaa nameessuu yemmuu ibsu, "Nameessi dubbii qolaa wanta, horii, bineensaafi kan kana fakkaatan amala namummaa gonfachiisuun dhiheessudha. Mala bineensonni ittiin amala ilma namaa wantoota biroo gonfachiisuun hojiisaanitti humna horaniidha" jechuun ibse. Walumaagalatti yaada kanarraa kan hubatamu nameessuun wantoota adda addaa dandeettii dhala gonfachiisuun nameessuu jedhama.

Yaaduma olii kana deeggaruun Miller and Currie (1970:74) yoo ibsan, "Personification is a figure of speech in which an abstract idea, inanimate object, or aspect of nature is described as if it were human" jechuun ibsan. Kana jechuun waan dandeettii dhala namaa hinqabne tokko akka dhalaa namaatti fudhachuun dhiheessuu jechuudha. Fakkeenyaaf: "Moo afaan" jedhe funyaan. "Kan garaa malee kan maqaa maal na dhibe" jedhe waraabessi.

Walumaagalatti fakkeenya armaan olii kanarraa wanti hubannu, bineensonni adda addaa yemmuu akka dhala namaatti afaan baasanii dubbatan agarra. Kana jechuun akkuma dhala namaa jechoota garaagaraa walitti qindeessuun afaaniin dubbatanii amansiisuufi yaada isaanii ibsachuu akka danda'aniidha. Kanaafu, lubbu-qabeeyyis ta'ee lubbu-maleeyyiin amala ilmi namaa qabu fudhachiisuun dhimma itti bahuun gosoota dubbii qolaa keessaa nameessuu ta'a.

2.4.4. Mitihee

Mitiheen yaada fallaa fakkaatee yeroo itti siqamu dhugaa ta'ee argaamudha. Hiknisaa isa mul'atuun garasitti dhugooma. Kanaafis miti jedhaama. Wanti jedhaamu fuggisoo waan fuulduraan jiruuti. Fakkeenya, "Guuddaa salphaa Farda Goondaa dheessu." himni jedhu Mitiheedha. Sabaabnisaa isa ari'amu qabutu ari'e. Yeroo dhugaan ilaalluus goondaan farda hanga kana ga'u yeroo aritu agarra. Kanaafuu yaada dhugaa fi sobaatu walmakee keessa jira. Karaa tokkon eeyyee ,gama birootiin lakkii nama jechisiisa. Mitiheen

hubaachuuf yaada himichaa duuba jiru gadi faggeenyaan xinxaaluu barbaada. Bifti ittiin ijaaramu kan jechoonni faallaa walii ta'an lama walitti anaanii dhufan qara doomaa jedhama. Jechoonni kunneen qorraa ykn hoo'aa, abshaala yookaan gowwaa, gammadaa yookaan gaddaa jedhamaniin walitti dhufuun kan ijaaramaniidha.

Mitihee Wantoota waliif faallaa ta'an lamaan yaada tokko keessatti ibsuu yoo barbaanne mala nu gargaaruudha. Kanumarraa ka'uun, Addunyaafi kaawwan (2005:83) yoo ibsan, "Wantoota walii faallaa ta'an lamaan yaada keenya ibsuu yoo barbaanne mala nu gargaaruudha" jechuun ibseera. Fakkeenya: "Gurmuun osoo loluu gabroome." "Inni osoo nyaatuu beela'a." "Tolaan osoo muguu ilaala."

Himoota armaan olii keessatti jechoota waliif hiika faallaa ta'an qabanitu argama. Hima tokkoffaa keessatti 'Gurmuun osoo falmuu gabroome' kan jedhutu jira. Kunis namni tokko mirgasaafi sabasaa kabachiisuuf osoo carraaquu gabrummaa keessatti kufuu isaatu hubatama. Silaa, namni mirgaaf falmu tokko diinasaa injifachuun bilisummaa argachuu qaba ture. Garuu, haalli kun waan isaaf hinmilkooftneef gabrummaa jalatti kufuu danda'eera. Kanaafuu, jechoonni gabrummaafi bilisummaa jedhaman kun hiika faallaa kan waliif qabaniidha. Kanumatti aansee immoo hima lammaffaa keessatti jechoota 'nyaachuufi beela'uu' argachuu nidandeenya. Hima kana keessatti namni waan tokko nyaatu hammuma fedhe yoo beela'es quufuun isaa waan oolamuu miti. Garuu, isa kana keessatti namni tokko osuma nyaatuu quufuu dhiisee yemmuu inni beela'u argachuun nidanda'ama. Walumaagalatti, hima tokko keessatti jechoota waliif hiika faallaa qaban hima tokko keessatti wal-faana galchuun dhimma itti bahuun akaakuu dubbii qolaa keessaa Eelakkii ta'a jechuudha.

2.4.5. Gurra guddeessa/Arbeessuu

Malli dubbii kun amala wanti tokko qabu garmalee ol kaasuun yookin garmalee gadi buusuun ibsuuf kan gargaaruudha. Kana jechuun yaada tokko arbeessuufi xiqqeessuun ibsuuf kan tajaajiluudha. Addunyaafi kaawwan (2005:83), "Malli dubbii kun waan tokko garmalee arbeessuun ykn kineessuun dhiyeessuu ilaallata" jedhu. Arbeessuun dhugaa jiru tokko irratti garmalee dabaluudha. Malli dubbii kun olkaasanii mul'isuuf yookin miira dinqisiifannaa nama keessatti uumuuf fayyada.

Fkn.1.Bareedinni fuula ishee aduu golgoleessa.

2. Namicha hamma kormaa lukkuu dheeratu tokkotu natti dhufe.

Akkuma himoota armaan oliirraa hubachuun danda'amutti amala wanti yookin namni tokko qabu humnaa ol guddisuufi gadi buusuun nimul'ata. Hima tokkoffaa keessatti 'Bareedinni fuula ishee aduu golgoleessa' kan jedhutu jira. Kana jechuun dhalli namaa tokko hammuma fedhe kan miidhagdu osoo taatee ifti yookin miidhaginni qaama ishee aduu guyyaa dukkaneessuu hindanda'u. Kana jechuun namni sun bareedina haaqabaattu malee hamma kana humnaa ol guddisuun kan muldhatuudha.

Hima isa lammaffaa kanarratti 'Namicha hamma kormaa lukkuu dheeratu tokotu natti dhufe' kan jedhutu jira. Egaa akkuma beekkamu dhalli namaa dhaabbiisaatiin gabaabaa yookin dheeraa ta'uu nidanda'a. Haata'u malee hima kana keessatti namni sun gabaabaa ta'uusaa agarsiisuuf jecha gabaabbina isaa kana garmalee gabaabsuun achi keessatti kan mul'atuudha. Kana jechuun namni kun gabaabbatus hamma lukkuu gabaabbachuu waan hindandeenyeef, amala wanti yookin dhalli namaa qabu tokko ol guddisuufi kineessuun kun arbeessuu/ ukukkubsuu jedhama. Kanumarraa ka'uun arbeessuun himoota armaan olii kana keessatti bal'inaan mul'achuu isaatu hubatama.

2.4.6. Atee

Ateen waan nu bira hinjirre tokko akka waan nu bira jiruutti dhiheessuun kan itti gargaaramnuudha. Yaada kana deeggaruun Isaaq (2003:10) Zarihuun (1992: 116) wabeeffachuun haala kanaan ibseera.

Ateen waan nu bira hinjirre tokko namas ta'ee namaan ala kanneen ta'an akka waan nu bira jiranii nu dhaggeeffataa jiraniifi deebii nuuf kennuu danda'anitti fudhachuun, gaaffii gaafachuun, marii wajjin taasisuun, haasofsiisuu, qaaqsuu, gaddisiisuun yookin kofalchiisuu irratti hundaa'ee mala dubbii uumamuudha.

Yaada armaan olii kanarraa hubachuun kan danda'amu, dhala namaas ta'ee lubbu qabeeyyiifi lubbudhabeeyyii kamiyyuu kan nutty dhihoo hinjirre tokko akka waan nu bira jiruutti itti dubbachuufi haasa'uun kan danda'amuudha. Adeemsa akkanaa keessattis wanti namatti dhihoo hintaane tokko akka deebii namaaf kennuu danda'uufi dhagahuu

danda'anitti dhiheessuudhaani. Kun immoo akaakuuwwan dubbii qolaa keessaa atee jedhama.Fakkeenyaaf:

Si beeka yaa Rabbii

Rabbi yaa gumgumaa

Yaa dhirsa hundumaa(Maddi afoola uummataati)

Walaloo keessatti yemmuu dhalli namaa uuman akka waan isa bira jiruufi dubbiisaa dhaggeeffachuu danda'uutti waa'ee Waaqaa yemmuu Waaqatti himu hubachuun kan danda'amuudha. Kana jechuun namni Waaqa ijaan argee beeku jiraachuu baatullee rabbi jiraachuusaa wantootni lafarra jiran kun ragaadha. Haata'u malee , namichi kun dubbiin isaa kun rabbi akka isa dhagahuuf kan dubbateedha. Kanaafuu, waan namatti dhihoo hintaane tokkoofi hiixuu ta'anitti dubbachuufi haasa'uun atee kan jedhamuudha.

2.4.7. Tuqsee

Moggaasni isaa xuqxuu seenaa irraa kan dhufe yoo ta'u, gosoota dubbii qolaa keessa isa tokkoodha. Waan tokko bakka wayii maqaa dhahuun akkasumas namas ta'ee waan biroo maqaa dhahuun akkaataa seenaatiin dhiheessuuf kan gargaarudha. Yaada kana deeggaruun Fedhasaa (2013:8) tuqxu-seenaan hojii ogbarruu keessatti waa'ee iddoo, namootaafi gochaa karaa mul'atuun yookin alkallattiin wabii godhatee xuquun hojii biroo keessatti kan agarsiisudha" jechuun ibseera. Fakkeenyaaf:

Inxooxxoo gubbaa dhaabbatanii,Caffee ilaaluun nihafee

Finfinnee loon geessanii,Hora obaasuun nihafee

Kora Dhagaa Araaratti,Yaa'iin Gullallee nihafee

Hurufa Boombitti ,Jabbii yaasuun nihafe

Gafarsatti darbanii ,Qoraan cabsuun nihafee

Bara jarri dhufanii ,Loon keenyas nidhumanii

Bara Mashashaan dhufe,Birmadummaan is hafee. (Maddi uummata)

Walaloo armaan olii kana keessatti dhimmoota seenaa waliin walqabatan hedduutu jira. Kana keessaa bara durii mootonni aangoo hinqabatin dura uummanni Oromoo Tuulamaa teessuma magaalaa Finfinnee kanarra jiraachaa kan turaniidha. Haata'u malee mootiin

kun erga aangoo qabatee booda gara naannoo Tuulamni qubatee jiru kana dhufuun uummataarratti waraana banee uummata Oromoo dachee handhuurri isaa keessatti awwaalamerraa humnaan buqqisuu danda'eera.

Kanumarraa ka'uu, uummanni kunis looniifi dachee gadhiisee yemmuu godaanu akka Hora geessee loon hora obaasuu hindandeenyeefi hurufa Boombitti jabbii yaasuu akka hindandeenye walaloo kana keessatti bifa seenaa qabuun afoolaatiin rakkoo yeroo sana isaanirra gahaa ture ibsataniiru. Akkasumas yaa'iin kan taa'uu murtiileen adda addaa kan dabarfamu iddoo Gullallee jedhamutti akka tureefi erga mootiin habashaa kun biyya isaanirraa humnaan isaan ari'ee booda achis walgahuun akka hindanda'amne kan ibsuudha. Rakkooleen akkanaa kun erga isaan muudateen booda loon isaanii akka dhumaniifi ajejaan waraanaa yeroo sanatti uummata keenya waraanaa tures erga biyya qabatanii booda birmadummaan Oromoo lafa isaarratti qabu guutumaan guututti akka bade ibsuuf walaloo kana uummatichi afoolan ibsateera. Kanaafuu, walaloo kana keessatti dhimmoonni seenaa waliin hidhata guddaa qaban achi keessatti waan ibsamaniif maleen dubbii keessaa tuqseen irra-jireessan kan jiruudha.

2.4.8. Fakkee

Fakkeen akaakuu dubbii qolaa keessa isa tokko ta'ee wantootni caasaafi hiikaan walgitan yemmuu irra deddeebi'anii galan kan itti gargaaramnudha. Maalummaa fakkee ilaalchisee Yaadannoo (2014:89) yoo ibsu, Fakkeen yemmuu gaalee hiikaafi caasaan walfakkaatu irra deebi'uudha. Malli dubbii kunis walaloo Hibruu, Hindootaafi Ameerikaa keessatti bal'inaan kan mul'atuudha" jechuun ibseera.

Fakkeenyaaf

maal carraa hamaan gurbaa, irree irree nyaataa

moo, irreen irree baataa, irree miiloo taayitaa?

hoolaan hoolaa tiksaa?, moo hoolaa cumaa jigsaa?

Fakkeenya asiin olii kana keessatti jechoonni yeroo lamaafi isaa ol irra deddeebi'an nijiru. Isaanis kanneen akka irreefi hoolaa fa'i. As keessatti wanti hubatamuu qabu jechoonni kun walaloo kana keessatti miidhaginaa addaafi xiyyeeffannoo itti kennuuf kan

gargaaraniidha. Kanaafuu, walaloo kana keessatti dhimma kanatti gargaaramuun cimina barreessaa kanaati. Kunis dubbii qolaa kana keessatti fakkoon jiraachuu isaa salphaatti hubachuun kan danda'amuudha.,

2.4.9. Mallattoo

Dubbii qolaa Mallattoo kun wanta ijaan hinmul'anne yookin waan tokko waan mul'atuun bakka buusanii mul'isuu kan ibsamuudha. Yaaduma kana deeggaruun Yaadannoo (2014:90) ibsutti, “Dubbii qolaa kana keessatti wanti tokko waan biraa bakka bu'ee mallatteessuun agarsiisuudha” jechuun hiika. Yaada kanarra hubachuun akka danda'amutti dhimmoota adda addaa keessatti waan tokkoof bakka bu'aa isaa kaasuun akka mul'atutti kaa'un gosoota dubbii qolaa keessaa mallatteessuu ta'a jechuudha. Fakkeenyaaf, namni tokko osoo galma wayii fakkii isaa kaasee kan namatti agarsiisu ta'ee waan tokko bakka bu'ee isaa qaama biraatti agarsiisuuf kan tajaajiluudha. Fakkeenyaaf: ‘Erbee ciccitaa ofirra buusee natti haasa’e.’ hima jedhu kana keessatti ergaa himichaa kan ilaallu yoo ta’e akka Oromoon beekutti erbee ciccitaan mallattoo hiyyummaati

2.4.10. Habalaka

Habalakni dubbii qolaa adduummaa wanta fakkaatuuf dhugaan ta'ee gidduutti mul'atudha. Askeessaatti wanti jeedhaamuuf ka'e isa jedhame miti. Hiikasaa hubachuun kan danda'amu kan barreessan jechaa jiru siirriitti yoo hubatanidha. Wanti jedhamu faallaa isa jedhamuuti. Fakkeenya daa'imman yeroo balleessitu “Ishoo! Baga balleessite” yeroo jeedhan agarra. Haata'u malee balleessaatti jajjaabeessuu osoo hintaane ittiin dheekkamu ykn loluudha. Kanaafuu habalakni yaada hiikaan faallaa ta'e qaba.

Dubbii qolaa kun dhaamsa tokko faallaa isaatiin dabarsuuf kan gargaaru. Kana jechuun dhaamsa osoo ifatti hinbaasiin karaa dhoksaa ta'een dabarsuuf kan gargaaru jechuudha. Habalakni yookin agiboon kan jechoonni hiika kallattii achi keessa jiran hiika faallaa wanta yaadamee sanaa ta'ee kan argamuudha. Habalakni mala yaada duraan dhugaan jiru tokko faallessinee agarsiisnuudha. Yaaduma armaan olii kana cimsuun Fedhasaa (2013:97) waa'ee habalakaa akkaataa armaan gadii kanaan ibseera.

Habalalkni dubbii addummaa wanta fakkaatuufi dhugaan ta'e gidduutti mul'atuudha. As keessatti wanti jedhamuuf ka'e isa jedhame miti. Hiikasaa hubachuun kan danda'amu waan barreessaan dhugaan jechaa jiruu sirriitti yoo hubatameedha. Hiikni himamu faallaa isa jedhameeti. Fakkeenyaaf, mucaa waa balleesse tokkoon 'ishoo kormee koo jabaadhu!' yoo jedhan habalaka. Sababnisaa, balleessatti jajjabeessuun seera miti. Akka baay'ee hadheeffatan ibsuuf habalakaan kan dubbatanidha. Kanaafuu, habalakni yaada faallaa ta'e qaba jechuun barreessera.

Yaadni armaan olii kunis dhimma tokko karaa faallaa isaatiin dhaamsa tokko dabarsuuf kan kan itti gargaaramnuudha. Kana jechuun namni tokko dhaamsa wan dubbatamu sanaa hubachuun kan danda'amu dhimma dubbatamu sanaaf faallaa isaa yoo beeke qofaadha. Kanaafuu, dhaamsi waan dubbatamu sanaa hiikni isaa faallaa isaa waan ta'eef xiyyeeffannoo guddaa itti kennuun barbaachisaadha. Fakkeenyaaf:

1. Nama dheerinan gabaabaa ta'e tokkoon 'Birbirsi dhufe'
2. Nama bifti isaa gurraacha ta'een 'Faranjichi deeme'.
3. Nama waan tokko balleeseen 'Jabaadhu waan gaarii hojjechaa jirta'

Himoota armaan olii kana keessatti dhimmoonni achi keessatti argaman waliif faallaa kan ta'aniifi dhaamsi ergichaas caasaa himichaa keessaa kan gara dhumaatti argamuudha. Kana jechuun namni nama dheerinni isaa baay'ee gabaabaa ta'e sanaan namichi birbirsi sun dhufe yemmuu jennu karaa faallaan dhimma dubbachuu barbaanne tokkoof karaa dhokataa ta'een dhaamsa dabarsuun habalaka jedha. Kunis namni tokko ergaasaa osoo qaamni isa bira jiru tokko hinbeekin karaa iccitii ta'een nama ollaa kee jiru tokko hamachuufi waa'eesaa haasa'uuf kan nama tajaajiluudha. Akkasumas dubbii keessatti qofa osoo hintaane barreeffama keessattis qaama nu bira hinjirre tokkoof karaa dhoksaa ta'een yaada qabnu dubbistoota keenya biraan ga'uuf kan tajaajilu ta'uusaatu hubatama.

2.5. Faayidaa Dubbii Qolaa

Dubbiiwwan qolaa ogbarruu keessaatti haamataamuun faayidaa adda addaaf ooluu danda'a. Asaffaa,(2009:32) akka ibsetti, dubbiin qolaa saammuu gudisuuf, ija banaachisuuf ,bashaannaansiisuuf ,barsiisuuf ,eenyuummaa hubaachisuuf, baayisani akka yaadan gochuuf, aadaa fi duudhaa hawaasaa dhalootaaf dabarsuuf,falaasaamaa fi

seenaa duraanii asfiduun jiruu har'aa qajeelchuuf kan kana fakkataaniif gargaara. Yaadakana irraa wanti hubatamu dubbii qolaa ogbarruu keessatti barreessitoonni bakkaa fi haala siirriin yoo fayyadaman dandeettii sammuu dubbisaas ta'ee barreessaa akka dagaagsudha. Barbaachisummaan dubbiiwwan qolaa fayyadamuun gammachuu fi boqonna gonfachuu ta'a. Keessumaa yeroo dhiphinaa fi yaaddoon adda addaa nu qabu qaamaa fi saammuu walaboomsuu danda'a. (Okpewho, 1992:106)

Wasaanee Bashaa, (2008:1430) irratti akka ibsanitti, malli itti fayadama dubbiiwwan qolaa kan duubbii keenyaatti lubbuu horaachisuufi akka ifa taasisu, kan hin mul'ane olka'ee akka mul'atu gochuu irra darbee dhimmichi miira keenya kakkaasuu, saammuu keenyaatti fakkii uumuu fi mirotan akka hubannuuf kan nugargaaru ta'uudha. Yaada kanarraa wanti hubatamu, ergaa dabarsuu barbaanne cululuksinee, mi'esinee, miira dubbisaa yookiin dhaggeeffataa biraan ga'uuf ergaa keenya keessaatti dubbiiwwan qolaa baay'ee murteeso fi barbaachisoo ta'uu isaaniiti. Kana jeechuun galma ga'insa ergaa keenyaaf dubbiin qolaa iddoo olaanaa akka qabu nuhubaachisa.

Faayidaa dubbiin qolaa qabu ilaalchisee Isaaq (2003:5) Zarihuun (1995:105) wabeeffachuun yoo ibsu, “Sadoommiin mala yaada, gocha yookin haala, boca waan tokkoo akkasumas amala namaa, miiraafi bifasaanii daawwatoota yookin dhaggeeffattootaaf dhaadhessuufi miidhagsuun bifa dhangala'a yaad uumeetiin kan dhiheessuudha” jechuun ibseera. Yaada kanarraa hubachuun kan danda'amu dubbii qolaa wantoota adda addaa keessatti akkaataa garaagaraan miiraaf fedhii dhala namaa kakaasuuf kan tajaajiluudha. Ittidabalees Isaaq (2003:6) Hiwoot (1998:42) wabeeffachuun faayidaa malleen dubbii akkasitti barreesseera.

Dubbiin qolaa yaada waliigalaa walitti qabee of keessatti qabatee fedhiifi miira afaan hawwachuu danda'u waan ta'eef, haala ittiin ibsan miidhagsuuf ergaa sana cimsee dabarsuuf, sammuun haala salphaa ta'een yaada sana akka hubatu gochuun fedhiifi ilaalcha barbaadame gadi-fageenyaan akka hubataniif gahee olaana taphata.

Yaadni armaan olii kunis dubbii qolaa dhimmoota adda addaaf kan ooluufi yaada namni tokko barreeffamaafi dubbiin taasisu keessatti wanti barreeffame sun sammuu dubbistootaa keessaa osoo hinbadin fakkii kaasuun akka yeroo dheeraa turuu wanti sunis haala nama hawwatuun akka dhihaatuuf kan ooludha. Akkasumas dubbii taasifamu tokko

keessatti dhaggeeffattoonni sun haasawa sana akka hin nuffineef kan gargaaru akka ta'e barreeffamicharraa hubachuun nidanda'ama.

Gama biraan Isaaq (2003:6) Zarihuun (1995:105) wabeeffachuun fayyadama dubbii qolaarratti akkas jedha.

Malli fayyadama sadoommii kun dubbii keenyatti lubbuu horachiisuuf kan ifa hintaane ifa taasisuuf, kan hinmul'anne ol ka'ee akka mul'atuu gochuu irra darbee dhimmichi sun miira keenya kakaasuun sammuu keenyatti fakkii uummuufi miirotaan akka hubatamuuf nu gargaaruu irratti humna qaba. Humni kun immoo kan madaalamuun wanti ibsamu sun sammuu dhaggeeffattootaa yookin dubbistootaa keessatti fakkii uumee akka hafuufi hin'irraanfatomne gochuu isaatini jechuun ibseera.

Yaada armaan olii kana keessatti akkaataa fayyadama dubbii qolaa kan ibsuudha. Kunis dubbii qolaatti yemmuu gargaaramnu dhimmoonni adda addaa akkaataa ofitti nama hawwachuu danda'anitti dhiheessuuf haalli itti fayyadama dubbii qolaa murteessoodha. Kana keessatti wantoota sadarkaa adda addaa irra jiran tokko akkaataa garaagaraan kan itti gargaaramnu sammuu dhala namaa keessatti fakkii kaasuuf dubbii qoolatti fayyadamuuf sagaleen nuti dhageessisnu murteessoo akka ta'an hubachuun nidanda'ama. Kanaafuu, dubbii qolaa walaloo, sirba, geerarsa, faaruufi kanneen biroo keessatti faayidaa qabaachuun isaanii kan hubatamuudha.

Dubbiin qolaa faayidaa adda addaa qaba. Yaadannoo (2014:83) faayidaa dubbii qolaa akkanaa addeessa.

Walaloo mi'eessuu keessatti sagalee akka gochaa yookin rasaasaa dhuka'u uumuun miidhagsee, afaan barsiisee nama dhaggeeffachiisa. Aarii, gadda, gammachuu keenyaafi kan kana fakkaatan haalan ibsachuuf bakka guddaa qaba. Fakkeenyaaf: barreessaan asoosamaa, fiilmii, yookin sirboonni dhaaba siyaasa mormuu barbaadan tokko kallachaan dubbachuu yoo sodaatan dalga qabani dubbii qolaatti fayyadamuun ergaasaanii dabarfatu.

Yaada armaan olii kana keessatti dubbiin qolaa sirboota, fiilmii, diraamaa, asoosamaafi geerarsa keessatti gahee olaanaa qabaachuusaanii hubachuun kan nama dhibuu miti. Kanumarraa ka'uun, dubbiin qolaa afaan kamiyyuu keessatti kan itti gargaaramnuudha. Kanaafuu, akkuma hawaasni tokko jiruufi jireenyasaa gaggeessu keessatti karaalee adda addaatiin dubbii qolaatti dhimma kan bahaniidha. Kunis afoolaafi ogbarruusaanii keessatti dubbii qolaatti gargaaramuun nimul'ata. Kunis ergaan dabarfachuu barbaadan

sun karaa dhoksaa ta'een qaama dhaamsichi akka bira gahamuuf barbaadame sun haala iccitii ta'een akka darbuuf faayidaa guddaa akka qaban salphaatti hubachuun nidanda'ama. Kanumarraa ka'uun dubbii qolaa maal maal keessatti akka gargaaramnu armaan gaditti haa'ilaallu.

2.5.1. Faayidaa Dubbiin Qolaa Mammaaksa Keessatti Qabu

Mammaaksi gosoota afoolaa keessaa isaa tokko ta'ee jecha gabaabaa ogummaa hawaaasaa kan darbeefi kan dhufu karaa miira keenyatti dhagahamuun kan ibsuudha. Kanamalees, mammaaksi dubbii fixuufi fiduu kan danda'uudha. Kana jechuun namni tokko haasawa tokko eegaluuf mammaaksatti dhimma baha. Akkasumas dubbii eegalame tokko xummuruuf mammaaksi bakka olaanaa qaba. Kanaafuu, mammaaksi dubbii dheeraa ta'e tokko yeroo gabaabaa keessatti walitti cuunfee kan ibsuudha. Yaaduma kana deeggaruun Misgaanuu (2013:47) akkataa armaan gadii kanaan ibsa.

Mammaaksi yaada tokko humna miidhaksee, sammuu keessatti fakkii ergichaa kaasee ittiin hambisu humna qaba. Gama faan waliigaltee ta'ee tajaajiluun irrasaa yoo ilaalle ergs ifa ta'ee mullatukan hunduu hubachuu danda'u kan dabarsu ta'uusaafi ergaan sun garuu qola dubbii kan qabu yoo qollisaa irraa ba'e, ergaan biroo kan jala jiruudha. Mammaaksonni himoota gaggabaaboo ta'anii oguma, haqa, hamileefi yaada gartuu...fudhatama qabu dubbii qolaa dhaabbataa ta'e kan dubbii afaaniin dhalootaa dhalootatti luufiudha jechuun ibseera.

Yaada armaan olii kanarraa ubachuun kan danda'amu mammaaksi dhaamsa bal'aa tokko gabaabsee ibsuuf kan gargaaruufi yaada isaa kanas dubbii qolaatti gargaaramuun karaa naannawaa ta'ee dabarsuuf kan tajaajiluudha. Akkasumas malleen dubbii ergaa sana dhaggeeffattoota biraan gahuuf gaheen dubbii qolaa olaanaa ta'uun isaas kan hubatamuudha. Kanaafuu, dubbii qolaa mammaaksa keessatti bal'inaan kan argamaniidha. Fakkeenyaaf:

1. Akka abaluttiin sirbaan morma nama jallisa.
2. Biyya abbaa kootiti jettee injiraan muluu gubbaatti hafte..
3. Alaa hamma arbaa manaa hamma garbaa jedhan.

Mammaaksota armaan olii keessatti dubbiiqolaa adda addaatu jira. Mammaasa isa duraa keessatti wantoota lama walbira qabuun kan wal-madaalchisuudha. Inni kunis gosoota

malleen dubbii keessa akkasa ta'a. Mammaaksi tartiiba lammaffaa irra jiru kun immoo yemmuu injiraan akka dhala namaatti biyya abbaa ishii kan hingadhiise jettee achirratti haftuutu mul'ata. Kunis amala dhala namaa keessaa isa tokko qooddachuun akka ilma namaa taatee argamuun injiraanii kun immoo akaakuu dubbiin qolaa keessaa nameessuudha. Mammaaksi inni dhumaa kun immoo dubbiin qolaa keessaa arbeessuutti dhimma baheera. Kana jechuun waa'ee nama tokkoo fudhachuun namni kunis yemmuu inni hawaasa keessati akka nama guddaa tokko ta'ee jirutti osoo beekkamu yemmuu gara manaatti deebi'u immoo nama waan takka hinqabneefi salphataa ta'uu isaatu hubatama. Knaafuu, amala waan tokkoo gar-malee ol kaasun yookin gad-buusuun malleen dubbii keessaa arbeessudha.

2.5.2. Faayidaa Dubbiin Qolaa Oduu Durii Keessatti Qabu

Durduriin gosoota afoolaa keessaa isa tokko. Durduriin wantoota yeroo adda addaa keessatti raawwataman bifa adda addaatiin kan dhiheeffamuudha. Oduun durii galgala erga maatiin walitti qabamanii booda maatiin wal-bashannansiisuufi barssisuuf kan itti agrgaaramaniidha. Kanamalees dhimmoota adda addaa achi keessatti waliif qooduuf kan tajaajiluudha. Yaduma kana deeggaruun Dorson (1972:53) yoo ibsu, "...folktales are told primarily for entertainment although they may have secondary purpose" jechuun ibsa. Akka yaada kanaatti oduun durii nama bashannansiisuuf kan taphatamuudha. Kanamalees, osuma bashannansiisuu barnoota biroos dabarsa. Barnoota kana keessaa inni tokko gorsa jechuun nidanda'ama. Kanaafuu, oduun durii faayidaa guddaa qaba jechuudha.

Durduriin yemmuu dhihaatu immoo dubbiin qolaa achi keessatti gahee guddaa kan qabaniidha. Keessattuu dubbiin qolaa keessaa nameessuun bakka olaanaa kan qabuudha. Kana jechuun wantootni dandeettii dhalli namaa qabu kan hinqabne amala dhala namaa gonfachiisuun dhiheessuun nimul'ata. Kanumatti dabaluun, dubbiin qolaa kanneen akka arbeessuu, mitihee, iddeessuu mallattoofi akkasaattis dhimma kandanda'amuudha.

2.5.3 Faayidaa Dubbiin Qolaa Sirba Keessatti Qabu

Sirboonni akaakuu afoolaa keessaa isaan tokko ta'anii kan nama bashannansiisuufi bohaarsuuf oolaniidha. Akkuma beekkamu hawaasni keenya yeroo duriirraa eegalee

hamma ammaatti sirbootaafi geerarsatti gargaaramuun wantoota adda addaa ibsachaa kan tureefi ammas ibsachaa kan jiruudha

Geerarsi yookin sirbi aadaa uummata tokko keessatti faayidaa adda addaa kan qabuudha. Kana jechuun hawaasni tokko gammachuu, gadda, jaalala, jibba, quuqama, rakkinaafi bal'ina isaa sirbaafi geerarsaan ibsachaa kan tureedha. Namni tokko yemmuu aare aarii isaa kana bifa sirbaatin ibsata. Yoo gammades, rakkates, gaddes, jaalateefi jibbes akkasuma jechuudha. Kanaafuu, uummanni Oromos afoolaa isaa keessaa isaan kanatti bal'inaan gargaaramaa kan turaaniidha. Hiika geerarsaa ilaalchisee Awwal (2013;117) akkasitti ibsa.

Geerarsi afoola Oromoo keessaa isa tokko ta'ee kan hawaasni Oromoo jiruufi jireenya isaa keessatti yeroo dhaadannoo, araaraafi yeroo seenaa ofii ibsachuu barbaadan itti gargaaramuun yaada adda addaa ittiin ibsatuudha. Uummanni Oromoo geerarsa yeroo geeraru harka duwwaa osoo hinta'in meeshaalee qara qaban kan akka eeboofi kanneen biroo harkatti qabachuun yeroo duulaagalaniifi waa ajjeesan yaada miira sammuu isaanii keessa jiru kan ittiin ibsatanidha jechuun barreesse.

Qabxii armaan olii kanarra kan hubatamu geerarsi waan dhalli namaa sammuu isaa keessatti itti dhufe tokko quuqama, gammachuu, gaddaafi rakkoo isaa ittiin ibsachuuf kan itti gargaaramuudha. Kunis yemmuu diinni biyya isaa isa saamuuf dhufe duuluun gootummaasaa itti hima. Yoo moo'ames akkaataa rakkoo kanaaf saaxilameefi gadda itti dhagahame ibsachuuf geerarsi iddoo guddaa kan qabuudha. Kanaafuu, aadaa hawaasa Oromoo keessatti geerarsatti gargaaramuun dhimmoota adda addaa ibsachuun bal'inaan kan mul'atuudha.

Kana jechuun waan faarsuu barbaade faarsuun waan arrabsuu barbaade immoo sirbaan arrabsaa; fedhii isaanii, gammachuu, gadda, jaalala, jibba, quuqama, inaaaffaafi kkf sirbaan ibsachaa kan turaaniidha. Kanumarraa ka'uun dubbii qolaa immoo dhaamsa sirba tokkoo karaa dhoksaa ta'een dabarsuuf shoora olaanaa kan taphatanidha.

Fakkeenya;

Akka gootu singorsaa

Kaadhimaa ormaatuu nigorsanii

Yoo dirqiin nama qabde

Haadha nama deessee ni obsanii (afoola uummataati)

Wantootaa armaan olitti tarreeffaman kanaan alatti dubbii qolaa waliin dubbii hawaasni taasisan keessatti akkaataa gorsa fakkaatuun nama waan sirrii ta'e hinhojjenne tokko gorsuuf dubbii qolaatti yemmuu gargaaraman bal'inaan nimul'ata. Fakkeenyaaf, osoo namni tokko waan dogongora hojjechaa jiru namni biroo tokko itti dhufe wanti inni itti jiru sun sirrii akka hintaane itti himuu yemmuu barbaadu 'waan sirrii hojjechaa jirtaa jabaadhu' jechuun itti hima. Sana booda namni sunis wanti inni dalagaa jiru sun sirrii akka hintaane hubachuun dogongora isaa irraa akka of deebisuuf nigargaara jechuudha.

2.5.4. Faayidaa Dubbiin qolaa Walaloo Keessatti Qabu

Dubbiin qolaa jiruufi jireenya hawaasaa keessatti bakka hundatti argachuu nidandeenya. Haata'u malee walaloo keessatti irra caalaa kan dhimma itti bahamuudha. Kana jechuun walaloo uunka gaggabaaboo kan qaban ta'anii ergaa bal'aa tokko dabarsuuf kan tajaajilaniidha.

Kanaafuu, yaada bal'aa kana immoo kan bakka tokkotti walitti qabee jiru dubbii qoolatti jechuun nidanda'ama. Dubbiin qolaa walaloo keessatti argaman kunis ergaan walaloo sanii karaa dhoksaa ta'een dubbistoota biratti sammuu isaanii keessatti fakkii uumuun akka isaan ergaa sana oso hin'irraanfatin sammuu isaanii keessa tursuuf shoora olaanaa kan qabuudha.

Karaa biraatinis barreessitoonni adda addaa barreeffama isaanii keessatti dubbii qoolatti yemmuu gargaaraman nimul'ata. Kunis sababa mataasaa qaba. Sababni kanaas barreeffamni isaanii dubbistoota isaanii biratti bal'inaan akka dubbifamu, hawwatamaa akka ta'uuf, dhaamsi yookin ergaan barreeffamichaa kallattii adda addaatiin akka hubatamuufi yaada isaanii karaalee hedduun ibsuuf kan itti gargaaramaniidha. Fakkenyaf:

Imimmaan dubartii;Akka sabiyyiitii
Osoo hinwaamin dhaqxii;ingaggeessin galtii
Imimmaan dhiiraa;Bishaan miti dhiigaa
Onneetu machaa'ee;Hadhooftuu diddigaa
Dubartiinis haadhaa;Haati garaa laaftii
Imimmaan calaltee;dhiira garaa raastii (Asafaa Tafarraa,2006)

Walaloo armaan olii kana keessatti dubbii qolaa garaagaraa argachuun nidanda'ama. Isaaniis : nameessuu, arbeessuu, iddeessuufi akkasa kan jedhaman as keessatti nimul'atu jechuudha.

2.6. Sakatta'a Qorannoowwan Walfakkii

Qorannoo tokko yeroo gaggeeffamu sakatta'a barruu walfakkii yookin qorannoo kanaan dura hojjetame waliin wal bira qabanii ilaaluun barbaachisaadha. Kunis hanqinaafi cimina qorannoo duraan tureefi kan amma hojjetamee walbira qabanii xiinxaluun yaada sirreeffama yookin yaadaa dabalataa kaa'udhafi. Kanumarraa ka'uun qoratichis qorannoo isaa kana keessatti qorannoo kanaan walfakkaatu lama sakatta'uu danda'eera.

Isaaq qorannoo isaa (2003)mataduree Sakatta'a Haala Fayyadama Sadoommii Kitaaba Walaloo Mootii Qubeefi Kumee kumaatamaa jedhu irratti kan xiyyeeffatuudha. Qorannoon kunis ulaagaa digirii jalqabaa guuttachuuf kan gaggeeffameedha.

Kanumarraa ka'uun, qorannoo isaa kana kutaa afuritti addaan qooduun qorateera. Boqonnaa duraa keessatti wantoonni jiran kanneen akka kaayyoo, ibsa rakkoo qoratamuu,faayidaa qorannichaa, daangaa qorannichaafi duubee qorannaa ibseera. Dhimmoonni kunneen qorannoo qorataan kun adeemsiseefi qorachaa jiruun walisa fakkeessa.

Boqonnaa ittaanu keessatti wantootni ibsaman kanneen akka sakatta'a barruu, maalummaa malleen dubbii, gosoota malleen dubbiifi sakatta'a barruu walfakkiiti. Boqonnaa sadaffaa keessatti immoo ibsa gabaabaa kitaabichaafi seccaatii sadoommii yookiin malleen dubbiiti. Boqonnaa afur jalatti dhimmoonni jiran immoo guduunfaa qoranniichaati.

Walumaagalatti, qabxiileen armaan olitti tarreeffaman keessaa kanneen boqonnaa tokkoofi lama keessatti argaman qorannoo koo waliin kan walfakkaatan yemmuu ta'an dhimmoonni boqonnaa sadiifi afur keessatti argaman wal haafakkaatan malee iddoon isaan itti ibsaman garaagarummaa kan qabaniidha.

Tolasaan qorannoo isaa (2012) mata-duree xiinxala sayyadama sadoommii kitaaba waadaa keessatti argamanratti kan xiyyeeffatu yoo ta'u, qorannoon kunis sababni gaggeeffameef ulaagaa digirii jalqabaa guuttachuufi. Walitti dhufeenyi qorannoo kanaafi qorannoo Tolasaa dhimmoota dubbii qolaarratti xiyyeeffachuun isaa kan wal isaan fakkeessuudha. Karaa biraanis, hiika dubbii qolaa kennamerratti garaagarummaan hinmul'atu. Tolasaan qorannoo isaa kana keessatti qorannoosaa kutaalee gurguddoo afuritti qoodee kan qorateedha. Qorannoon kun garuu kutaalee gurguddoo shan qaba.

Boqonnaa Sadii: Malleen Qorannichaa

Kutaa kana jalatti malleen qorannichaan walqabatan kanneen akka Saxaxa qorannichaa, madda ragaan irraa argamuu, mala iddatteessuu, mala funaansa ragaalee fi malleen xinxalaa ragaaleeti.

Malli qorannoon kun ittiin adeemsifame kun xiinxala gahee dubbii qolaa kitaaba barattootaa afaan oromoo kutaa 12^{ffaa} afaan barsiisuu keessatti qabu irratti xiyyeeffate. kanumarraa ka'uun dubbii qolaa kitaabicha keessatti argaman kamfaa, akka ta'an adda baasuun, baay'inni isaanii meeqa akka ta'an, dubbii qolaa kamitti irraa caala akka gargaarame adda baasuun gahee taphatan qorannoo dookumantii sakata'uu walqabatu gaggeessuuf qorataan qorannoo walkeessoo Ammamtaafi akkamtaatti fayyadameera.

Dastaa (2013:33) Marietejjiefi Marieta (2001) wabeeffachuun yoo ibsu, “Qorannoo akkamtaa gaggeessuuf odeeffannoon kan funaannamu daawwannaa, afgaaffii, dookumentii sakatta'uufi meeshalee dhagargee(audio Vissual) fayyadamuudha jedhu. Qorannaa Ammamtaa adeemsisuuf immoo odeeffannoo lakkoofsaan gabatee, Giraafiin, bifa ttaaliitiin funaanama. Kana ka'umsa godhachuudhaan qorannoo kana mala Ammamtaa fi akkamtaatti walkeessa dhimma bahuudha. Sababni isaa mata dureen qorannoo kanaa gahee dubbii qolaa afaan barsiisuu kitaaba barattootaa afaan Oromoo kutaa 12^{ffaa} xinxaluudha. Malli ammamtaa dubbii qolaa kun kitaabicha keessatti bakka meeqattii fi yeroo meeqa akka gargaarame yoo ibsu, Akkamtaa immoo qabiyyee qorannorratti ibsa/hiika kennuun kan adeemsifamu waan ta'eef.

Akkasumas malli funaansa ragaalee sakatta'a dookumantiiti. Kunimmoo lakkoofsaan kan ibsamu ibsaa, kan funaaname immoo jechaan xiinxaluun waan ibsamuufi. Kanumaarraa ka'uun, qoratichi mala qorannoo Ammamtaa fi akkamtaa kan tahe mala ibsaatti/agarsiisuutti lakkoofsaa fi jechaan fayyadamuun qorannoo kana gaggeesseera.

3.1.Mala Qorannichaa

Qorannoon kun kan gaggeeffame xiinxala gahee dubbii qolaa afaan barsiisuu keessatti qaburratti. Qoratichis mala qorannoo Ammamtaa fi Akkamtaa ta'ee addeessuun fayyadameera. Sababiin qoratichi mala qorannoo Lameen(ammamtaafi akkamtaa)

fayyadameef, malli qorannoo kunneen bu'aa sirriifi dhugaa argachuuf ragaalee sirnaan addeessuuf waan isa gargaaruuf. Kana ilaachisee, Isaac fi Michael (1981:46) “Descriptive qualitative method describes the population and the evidence of the data systematically, factually and accurately” jechuudhaan ibasaniiru. Akka ibsa isaanii kanaatti, faayidaan mala qorannoo addeessaa ragaa qorannichaa sirnaan, qulqullinaanfi haqaaan addeessuuf akka gargaarudha .

Qorannoo kana keessatti malleen qorannoo ammamtaafi akkamtaa fayyadameera. Sababiin isaas kaayyoon qorannichaa gahee dubbiin qolaa afaan barsiisuu qabu xinxaluu waan ta'eef. Qorannichis kan gaggeeffame qabiyyee adda baasuun, ragaa funaanuun, ragaalee qoqqooduniifi ragaalee xinxaaluni. Kana gochuuf immoo qoratichi mala qorannoo lameen olii fayyadame. Sababni isaatis ragaalee qorannoo kanaaf guurame lakkoofsan akkasumas jechaan ibsuun kan xinxaalame waan ta'eefi. Dabalatanis Dastaa (2002:20) “Qorannoon mala kanaan gaggeeffamu odeeffannoo argame mala iddatteessuun yookin mala ibsaatin dhiheessu” jedha. Qorannoo kana keessatti qoratichis mala kana kan fayyadameedha.

Addunyaa (2011:11) yaada kana yoo cimsu, “Ciminni qorannoo akkamtaa gaaffiiwwan akkam? Maaliif? jedhan kaasuun gadi fageenyaan xiinxaluurratti humna waan qabuuf, amanuufi hubannoo babal'isuuf haala mijeessuusaati.” jedha. Kanuma ka'uumsa godhachuun qoratichis mala ammamtaafi akkamtaa fayyadamuun qorannoo kana kan gaggeessedha.

3.2.Madda Ragaa

Maddi ragaa kanaa maddaa tokkoffaadha. Maddi ragaa tokkoffaa kunis kitaaba barattootaa afaan Oromoo kutaa 12^{ffaa} ti. Sababni maddi ragaa tokkoffaan gaggeeffameef qorannichi kan adeemsifame xinxala gahee dubbiin qolaa kitaabicha keessatti qaban irratti kan hundaa'e waan ta'eefi. Kanaafuu kitaabicha sakatta'uun qorannichi adeemsifame.

3.3. Mala Iddatteessuu

Milkaa'ina Qorannoo tokkoof iddattoon murteessaadha. Iddattoon qorannoo keessatti bakka tokko qofa Osoo hin taane sadarkaa adda addaatti ilaalamee filatama. Isaanis namoota ykn wantoota ragaan irraa argaman,ragaa argames xinxaluu fi hiikuu, akkasumas firii argame qaama dhimmi ilaaluuf dhiheessuuf adeemsa kanaan kan filatamu yoo ta'u, kan barbaachiseefis yeroo, mallaqa, humna namaa fi kan kana fakkaatan qusachuufi. Kanuma ifa gochuuf;Kumar(2005:165) “In qualitative research the issue of sampling has little significance as the main aim of most qualitative inquire is either explore or describe the diversity in situation phenomenon or issue.” jechuun ibsaniiru.

Akaakuun qorannoo ammamtaafi akkamtaa baay'inaan gochaalee, haalotaa fi dhimmoota ibsuurratti waan fuulleffatuuf dhimmii iddattoo xiyyeeffannoo guddaa hin qabu.

Kanaaf,qoratichi qorannoo kana gaggeessuuf iddattoon dhimma itti bahe gosa iddatteessuu keessaa miticarraadha. Sababni isaas jamaa filatamaa keessaa iddattoo filachuuf carraa waan hin gargaaramneef qorataanis gosa iddatteessuu miti carraa keessaa tokko kan ta'e iddateessuu akkayyootti dhimma bahee jira. Sababni isaas qorannichi qabiyyee, kaayyoo qoratichaarratti kan hundaa'uu fi kitaaba barataa irratti waan ta'eef qorannoo kana hunda caala kallattiidhaan naaf milkeessa jedhee waan amaneef.

Kanumaan walqabatee Dastaa (2013:132) Jupp (2006) wabeeffachuun akka armaan gadii kanaan ibse.

Purposive sampling a form of non-sampling in which decision concerning the individual to be include in sample are taken by a researcher, based up on a variety of criteria which may include specialist knowledge of the research issue or capacity and willingness to participate in the research.

Yaada kanarra kan hubatamu, iddatteessun akkayyoo gosa iddatteessuu miticarraa keessaa tokko akka ta'eefi kanneen qorannicharratti hirmaachuu qaban qabiyyee garaagaraati. Kanaaf, hirmaachisuurratti hundaa'uun qoratichaan kan murtaa'u ta'uu hubanna.

3.4.Mala Funaansa Ragaalee

Mallii funaansa ragaa qoratichi itti fayyadame mala Sakatta'a sanadaa (documentation method)ti. Sababiin isaas qoratichi ragaa kan funaane Kitaaba Afaan Oromoo kutaa 12^{ffaa} keessaa waan ta'eefi.

Sakatta'a dookumentii jechuun adeemsa qorannoo tokko gaggeessuu keessatti tooftaa qorannoo san fudhatamummaafi dhugummaa isaa mirkaaneessuuf kitaaba, fi bareeffaamoota bifa adda addaatiin taa'an xiinxaluun ciminaafi hanqina qabiyyee isaanii ibsuuf kan gargaarudha. Yaaduma olii kana deeggaruun Dastaa (2013:131) yoo ibsu, "Barreeffamoonni akka odeeffannoo qorannootitti nama fayyadan hedduutu jira. Isaan keessaa kanneen akka waraqaa ragaa , kitaabota, xalayaa, nagahee, ajandaa, qaboo yaa'ii, barreeffama murtii, yaadannoofi kanneen kana fakkaatan ta'uu danda'u" jechuun ibseera. Gama biraatiin immoo akkaataa kamiin ragaan funaannamuu akka qabu addaan baasuun barbaachiisaadha. Ragaan funaannamu kunis bifa lakkoofsaafi bifa jechaan funaannamuu qaba.

3.5.Mala Xiinxala Ragaalee

Qorannoo kana keessatti karaan ragaaleen qoraannoo itti xiinxalaman, karaa tokkooni. Kunis mala sakatta'a dookumentii. Kunis jalqaba kitaaba barattootaa afaan oromoo kutaa 12^{ffaa} keessatti dubbii qolaa argaman addaan baasuudha. Sababni isaatis, qorannoon kun irraa caalaa kaallattiin kan irratti xiyyeeffatu isa kana waan ta'eefi..

Qoratichis qorannoo mata dureen isaa "Xiinxala gahee dubbii qolaa afaan barsiisuu keessatti qaban" jedhu kana gaggeessuuf mala akkamtaafi ammamtaatti dhimma baheera. Sababni isaas ragaaleen funaanaman dubbii qolaa kitaabicha keessatti argaman lakkoofsaan ta'ee jechaan immoo ibsa kennuun waan xiinxalamaniif. Kanaaf Mala xiinxala ragaalee jechuun, ragaalee funaannaman sanarratti hundaa'uun kan qoratichi argannoosaa itti mirkanessuun mul'isuudha. Kanaafis, qoratichi qorannoo isaa kana adeemsisuuf kan inni dhimma bahe mala ammamtaafi akkamtaati jechuudha.

Boqonnaa Afur: Xiinxala Ragaalee

Boqonnaa kana jalatti gahee dubbii qolaa kitaaba afaan Oromoo kutaa 12^{ffaa} jedhamu keessatti argaman tokko tokkoon gosaafi fakkeenya isaanii waliin xinxaalamani jiru. Isaanis armaan gaditti bal'inaan ibsamani jiru.

4.1.Ibsa Gabaabaa Waa'ee Kitaaba Afaan Oromoo kutaa 12^{ffaa}

Kitaabni qorannoon irratti gaggeeffame kun kitaaba barnootaa afaan oromoo kutaa 12^{ffaa} ti. Qolli kitaabicha kanaa fuulduraanis duubani bifti isaa bifa waaqaati. Uwwisa gara fuula duraatiin barreeffama gosa barnootaa afaan Oromoo ta'uu ibsu, kitaaba barataa ta'uu ibsu,ministeera barnootaan qophaa'uu ibsu, Mallattoo alaabaa feederaalaa gubbaa gara bitaatiin, Mallattoo alaabaa naannoo oromiyaa immoo gubbaa gara mirgaan akkasumas asxaa ministeera barnootaa garjallaa gara bitaatinii fi kitaaba Kutaa 12^{ffaa} tahuu ibsu jira. Maqaa kanneen hunda qubee xixiqqaan katabame. Gidduu isaa irratti barsiisaan yeroo barattoota isaa gareen qoodee barsiisu suuraan taa'e jira.

Gama biraan immoo uwwisa kitaabichaa gara duubaatiin kan jiru ilaaluun barbaachisaadha. Duuba kitaaba kanaarratti barreeffamni barreeffame Rippabiliika Demokiraatawa Itoophiyaatti Ministeera Barnootaan qophaawu ibsu, asxaa ministeera barnootaa fi barreeffama Gatii kitaabichaa qarshii 24.00 tahu ibsutu mul'ata. Miidhagina kitaabichaa dabaluuf sarara jajallataa halluu adiin sararames uwwisa gam lachiinuu ni mullata.

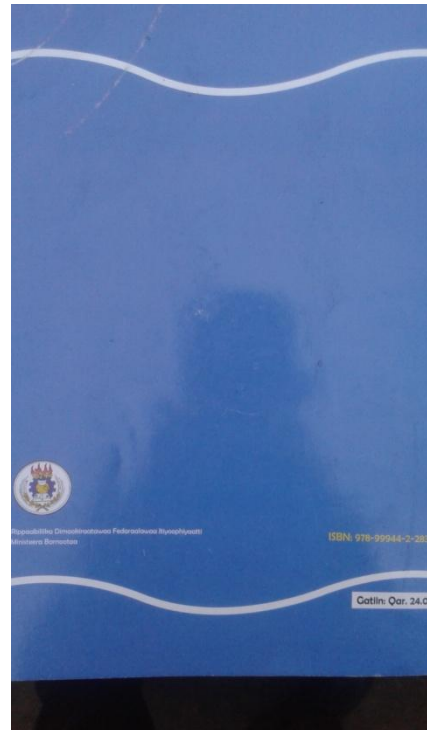
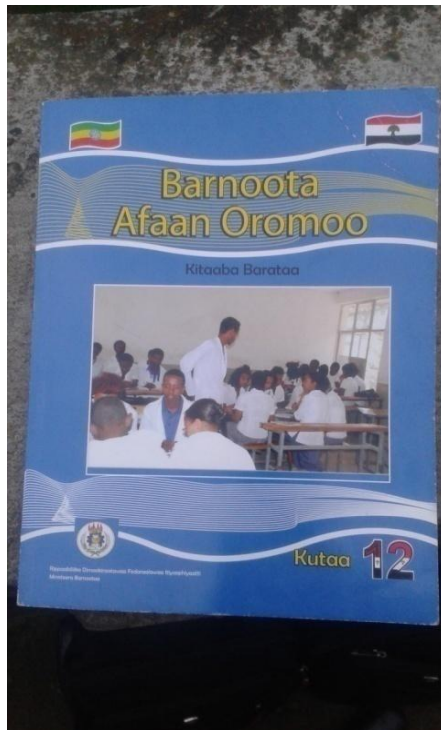
Waa'ee uwwisa kitaabicha hamma kana ergan ibsee booda immoo keessa kitaabicha wantoota jiran haa ilaallu. Barreeffamni kunuunsa kitaabaaf akka ofeeggannoon barbaachisaa tahe godhamu qabxiin 10(kudhan) barreeffamee jira. Maxxansi isaa bara 2005 akka lakkoofsa Itoophiyaatti ture.

Qopheessitoota: Addunyaa Barkeessaa (MA),
Alaamirroo Kaasahuun (MA),
Tashoomaa Egeree (MA),
Taarraqeny Mokonnin (MA)

Gulaaltota: Salamoona Gadaa (MA),
Tasfaayee Jimaa (MA),
Tashoomaa Taaffasaa (MA)

Madaaltota: Guutaa Fayyisaa (MA),
Hasan Waaqayyoo (BA),
Nuuriyaa Ibiraahim (MA),
Nagaasaa Hundee (MA)

Kitaabni kun boqonnaalee 18 Mata Duree adda addaa qabuu fi baay'inni fuula kitaabichaa 172 ta'u qaba. Kitaabicha keessatti dhimmoota adda addaatu hammatame. Isaanis: Barannoowwan dandeettii afaanii hundaa, dubbisaalee dhimmoota hawaasummaa, seenaa, aadaa, waa'ee Oromummaa, diinagdee, eenyummaafi kanneen biroo kan of keessatti hammateedha. Barannoowwan, jalatti gilgaalonni hedduun Shaakala afoollanii kanneen dubbii qolaa ,makmaaksa, Hibboo, Walaloo, Asoosama gabaaboo, sheekkoo, jechootaa fi kan kana fakkaatan qabatee jira.

Fakkii Kitaaba *Afaan Oromoo kutaa 12^{ffaa}* uwwisa fuulduraafi duubaa.

Gabatee 1. Baayyina Himoota Dubbiwwan Qolaa kitaabicha Keessa jiranii ibsu

Boqonnaalee	Gosoota Dubbii Qolaa kitaabicha keessatti argamanii						Waliigala
	Akka saa	Iddees saa	Namees saa	Mitihee	Arbees saa	Atee	
Boqonnaa 1	1						1
Boqonnaa 2				1			1
Boqonnaa 3		1			1		2
Boqonnaa 4		1			3		4
Boqonnaa 6	1						1
Boqonnaa 7	2			2			4
Boqonnaa 8	1						1
Boqonnaa 9	2			4	3		9
Boqonnaa 11	1	3	1	3	3		11
Boqonnaa 14	2	1				7	10
Boqonnaa 15	6				1		7
Boqonnaa 18	3						3
Ida'ama	19	6	1	10	11	7	54

Kitaabni barnootaa afaan oromoo kutaa 12^{ffaa} kun akkuma olitti ibsame boqonnaa 18(kudha saddeet) qabaatullee dubbiiwwan qolaa gabatee keessatti taa'an kunneen waliigala boqonnaa kudha lama(12) keessatti kan itti gargaarama yoo ta'u, akka qorataan sakatta'etti boqonnaalee jaha(Boqonnaa:5,10,12,13,16 fi 17) keessatti kan hin argamne ta'uun hubatameera. Gosootni dubbii qolaa argamanis akkuma gabatee armaan olii irraa hubachuun dandayametti akkasaa, iddeessa, nameessa, mitihee, arbeessafi atee qofti akka argaman hubanna. Akkasumas, boqonnaaleen dubbii qolaa hedduutti gargaarama boqonnaa 9fi 11 mataduree asoosamaafi ogwalaloo jedhan waan ta'eef qabiyyeewwan biroo kitaabicha keessa jiran caala asoosamniifi ogwalaloon dubbii qolaatti gargaaramuun afaan barsiisuuf filatamoo ta'uus ni agarsiisu. Dhumarrattis, kitaabicha keessatti himoonni 54 ta'an dubbii qolaatti kan gargaaraman ta'uu isaa sakatta'aan

argamanii jiru. Isaanis gabateen deeggaramanii bifa armaan gadii kanaan xiinxalamanii jiru.

4.2. Xiinxala Akkee/Akkasaa

Akkasaan dubbii qolaa keessaa tokko ta’ee, wantoota, amalootaa fi taateewwaan jechoota “ akkaa” fi “fakkaataa”tti fayyadamuun walbira qabuun waliin dorgomsiiisa. Kanumarraa ka’uun kitaaba barnootaa Afaan Oromoo Kutaa 12^{ffaa} keessatti akkasaa akkamitti akka gargaarame xiinxalaan ilaalla;

Gabatee 2. Fayyadama dubbii Qolaa Jecha ‘Akkaa’ Waliin Deeman agarsiisu.

Boqonnaa	Fuula	Keeyyata, Gilgaala	Himoota Dubbii Qolaa Jecha ”akka” ibsaman
1	2	Gilgala 2	<ul style="list-style-type: none"> • afaan akka dhala namaa ti.
7	77	Gilg. 10	<ul style="list-style-type: none"> • yoo ciisu akka reeffaa, • yoo ka’u akka leencaa
8	85	Gil. 4A	<ul style="list-style-type: none"> • Dhukkubichi akka abiddaa arraba ishee fixe.
9	93	Gil. 2	<ul style="list-style-type: none"> • Akka haadhaa taatee ofitti na qabatte. • Akka jaalalleettis na kunuunsifatte.
11	112	Gilgaala 4	<ul style="list-style-type: none"> • Leenci itti dhufnaan akka allaaduu bishaan keessa rom’e.
14	137	Keeyyata 3	<ul style="list-style-type: none"> • Dhadhaan isaa akka biiftuu irraa balaqqisa.
18	170-171	Gilgaala 4 Gilgaala 5	<ul style="list-style-type: none"> • Akka haadhaa kan namaaf ta’u hin jiru. • Akka qalbii humni booda hin dhufu. • Akka waaqasaatti deema.

Gabatee irraa hubachuun akka danda’ametti kitaabicha keessatti dubbiin qolaa kun Boqonnaalee 7(torba): isaanis Boqonnaa (1,7,8,9,11,14 fi18) keessatti himoota 11 (kudha tokkotu) argame. Isaan keessaa boqonnaa tokkoo fi kudha tokkoon ala

boqonnaalee kaawwan keessatti deddeebiin argamaniiru. Akkasumas afaan barsiisuuf gahee taphatanii jiru.

Gabatee irraa hubachuuf akka dandeenyetti Kiitaaba barnootaa kutaa 12^{ffaa} boqonnaa tokko fuula 2 Mata duree “Maalummaa fi Amaloota Afaanii” jedhu Gilgaala 2 jalatti hima “afaan akka dhala namaati. ”jedhu bo’oo 12 irratti argamu kuni jecha “akka” jedhuttii fayyadamuun afaanii fi dhala namaa waliin dorgomsiiisuudhaan waan dhiyaateef akkasaa jennaani. Kan ibsuu barbaadees dhalli namaa ni dhalata; ni guddata;ni du’a. Afaaniis akkuma amala dhala namaa ni dhalata; ni guddata; ni du’a; waan jedhu amala isaa keessatti ibsuun barattootaaf salphumatti akka ifu gochuun dubbiin qolaa kun gahee taphatee jira.

Boqonnaa 7 fuula 77 Mata Duree“Harkaa Qullaa Kaatu moo...? Barnoota 4, Gilgaala 10^{ffaa} irrattis himoota lama “yoo ciisu akka reeffaa;yoo ka’u akka leencaa “jedhan jechoota “akka”jedhu Makmaaksa kana keessatti fayyadamuun akkasaa tahuu nutti agarsiisa. Jechoota “Ciisuufi Ka’uu” akkasumas “reeffaafi leencaa” waldorgomsiiisuun ergaan isaa laafinaa fi jabina waan tokkoo dafee akka hubatamu godheera. Akkasumas sirni tuqaalee akkamitti akka galee hiika agarsiisees caasaa himaafis gumaachee jira.

Boqonnaa 8 fuula 85 Mata Duree “Gabateerraa odeeffannoo dubbisuu” Gilgaala 4A irrattiis hima “Dhukkubichi akka abiddaa arraba ishee fixe” jedhu keessattis jecha “akka” jedhu gargaaramuun jechoota “dhukkuba” jedhuu fi “abidda” jedhu walbira qabuun,waldorgomsiiisuun isaa akkasaa tahuu namatti agarsiisa. Hiikni isaas dhukkubicha amala ibiddaa gonfachiisuun hangama akka cimu agarsiiseera.

Kitaabicha Boqonnaa 9 fuula 93 Mata Duree “og-walaloo”Gilgaala 2 irrattii boo’oo walaloo: “ Akka haadhaa taatee, ofitti na qabattee

“Akka jaalalleettis na kunuunsifatte.”

Waloon kun Mata duree xiqqaa walaloo “kudhaama koo” jedhu kana jalatti jecha “akka”jedhu fayyadamuun “Haadhaa” fi “jaalallee” isaa walbira qabuudhan akkasaa tahuu agarsiisa.Ergaan isaas jaalalleen isaa akkuma haadhatti isa tajaajiluu ishee ibsuuf itti fayyadameeti jira. Kudhaamni immoo kan mormatti hidhatan waan ta’eef jaalala

ibsuuf,akkasumas Faayidaa afoolaa keessaayis walaloon maal akka ta'e gabaabinaan ibseera.

Kitaabuma kana Boqonnaa 11 fuula 112 Mata Duree “ Asoosama” Gilgaala 4 irrattis hima “leenci itti dhufanaan akka allaaduu bishaan keessaa rom'e.”jedhu Asoosama gabaabduu mata dureen “Dungoo halkan sanaa” jedhee, barreeffama kana keessattis jecha “akka” jedhu gargaaramuun amala Leencaa fi Allaaduu walbira qabee Akkasaa tahuu agarsiisee jira. Ibsi kunis leenci mootii bineensotaa tahuufi cimaa ta'uu agarsiisuu bira darbee allaaduun bishaan keessaallee sochoosuun isaa cimaa akka ta'e salphumatti agarsiisee jira.

kitaabicha Boqonnaa 14 fuula 137 Mata Duree “ Seenaa Makkoo Billii “ keeyyata 3 irratti hima “Dhadhaan isaa akka biiftuu irraa balaqqisa “jedhu Mata duree xiqqaa ‘haasawaa fi sirna haasawaa walbarii kana sarara 3^{ffaa} irratti himni argamu kun jecha “akka” jedhutti fayyadamuun dhadhaa fi biiftuu walbira qabuun akkasaa ta'uu nutty agarsiisa. Ergaan Haasa keessatti agarsiisuus dhadhaan baay'ee kan nama miidhagsuu fi ‘balaqqisuu’ ta'uu isaa ‘biiftuun’ walbira qabee akka salphaatti hubatamu taasiseetiin jira. Waliin dubbii/Hasaa keessattis jechoota filatamoo walbira qabuun yoo fayyadaman ergaan isaa dafee akka hubatamu dubbiin qolaa kun gahee taphatee jira.

Gabatee olii Boqonnaa 18 fuula 170 fi 171 Mata Duree “ Waaltina” jedhu Gigaala 4 jalattis himoota “Akka haadhaa kan namaaf ta'u hin jiru”jedhuu fi “Akka qalbii humni booda hin dhufu “jedhan keessattis Jecha “akka” fayyaadamuudhaan haadhaa fi Qalbii waldorgomsiiisudhaan akkasaa ta'uu agarsiisee jira. Hiikni isaatis Haati ganamuma nama guddifti qalbiin immoo umuriin yoo dabale kan dhufu tahuu humni yeroo ijoollummaati jira,jechuun qalbii fi humni akka waliin hin deemne agarsiisee jira. Fuula 171 Gilgaala 5 irrattis himni”Akka waaqasaatti deema” jedhus jecha “akka” jedhutti gargaaramuun amala/sochii namootaa walbira qabuun agarsiisee jira. Kanaaf, Himoonni olitti eeraman kunniin hunduu jechoota akka jedhutti gargaaramuun ergaa dabarsanii jiru.

Gabatee 2.a. Fayyadama Akkasaa kan jecha “ Fakkaataa” waliin deemu agarsiisu.

Boqonnaa	Fuula	Keeyyataa, Gilgaala	Himoota Dubbii Qolaa jecha”fakkaataa” qabuun ibsaman.
14	137	Keeyyata 3	<ul style="list-style-type: none"> • Farsoo garbuurraa naqame, Hullee dhadhaa fakkatutti tokko tokkoof kennameera.
15	144- 145	Keeyyata 2-5	<ul style="list-style-type: none"> • Haroo Wancii dhagaa soqanii akka utubaatti dhaaban fakkatutu marseera. • Haroon wancii Garba gabatee keessatti kuufamte fakkatti. • Haroon Wancii halluu cuquliisa diriirsanii hurufa keessa afan fakkaatti. • Burqituwwan kiilolee fakkaataan bitaa fi mirgaan gara isheetti xuruuru. • Yabalawwan haroo Wancii keessa munyuuqaan waan daakkiyyeen bishaanirra daakaa burraqxu fakkaata.

Gabateerraa akka hubatametti akkeen jecha fakkaataa fayyadame kun boqonnaa kitaabichaa lama ta’an isaanis boqonnaa 14 fi 15 keessatti qofa himootaa 6 (jaha) kan gargaarame yoo ta’u isaaniis afaan barsiisuuf galeera. Kunis yoo ibsamu:-

Gabatee asii olii irraa hubachuun akkama dandahametti Boqonnaa 14 fuula 137 mata Duree “Seera Makoo bilii” keeyyata 3 hima “Farsoon Garbuurraa naqame, Hullee dhadhaa fakkaatutti tokko tokkoof kennameera.”jedhu kun jecha “fakkaata”jedhu fayyadamuun jechoota “hullee”fi “dhadhaa”jedhan waliin dorgomsiisuun akkasaa akka ta’an agarsiisanii jiru.Ergaan Hima kana keessatis farsoon garbuu , Hulleen , dhadhaan walbira qabee walfakkeesssee yoo ilaallu kabaja, ulfina farsoo fi dhadhaan qaban walbira qabee akkasumas miidhagina hullees dhadhaan walbira qabee nutti agarsiise jira.

Kitaabichuma kana Boqonnaa 15 fuula 144-145 Mata Duree “ Haroo Wancii” jedhu keeyyata 2-5 jalattis Himoota;

- a. Dhagaa soqanii utubaa dhaaban fakkatutu marseera.
- b. Haroon wancii garba gabatee keessatti kuufamte fakkatti.
- c. Haroon Wancii halluu cuquliisa diriirsanii waan hurufa keessa afan namatti fakkaatti.
- d. Burqituuwwan kiilolee fakkaataan bitaa fi mirgaan isheetti xuruuru.
- e. Yabalawwan haroo wancii keessa munyuuqaan waan Daakkiyyeen bishaanirra daakaa burraaqxu fakkaata,

Himoota olii a-e hundaa keessatti jecha “Fakkaataa”jedhu fayyadamuudhaan amalaa fi wantoota uumamaan walqabatan waldorgomsiisuudhaan akkasaa ta’uu isaa agarsiisee jira. Gara ergaa isaanitti yemmuu dhufu hima jalqabaa Jecha ‘dhagaa’ jedhuu fi “utubaa’ jedhu walbira qabuun naannawa haroo san akka miidhaginni jiru agarsiisuuf gale.

Hima dhumaa irrattis jechoota “yabalawwan” jedhuu fi “Daakkiyyee”jedhu waldorgomsiisudhaan dhaamsa sochii yookaan immoo dandeettii yaballi qabu agarsiisuuf gargaarameeti jira. kanaaf, dubbiin qolaa afaan barsiisuu keessatti gahee taphachuu isaa agarsiisa.

4.3. Xiinxala Bakka Buusaa/Iddeessaa

Bakka buusni dubbii qolaa keessa tokko ta’ee akkuma maqaa isaa wantoota amalaan walfakeessanii ibsuun amala waan tokkoo isa birootiin bakka buusaanii ibsuudhaa, Akkasumas tokkummaa wantoota lamaa isa tokko iddoo isa biraa buusuun waldorgomsiisudha. Jecha iddoo fi isaa walitti iddeessaa jechuun ibsamu. Kitaaba afaan oromoo kutaa 12^{ffaa} keesattis iddeessan akkamitti akka xinxalame bifa armaan gadii kanaan ilaalla.

Gabatee 3. Fayyadama Dubbii Qolaa Iddeessaa/Bakka Buusaa Agarsiisu.

Boqonnaa	Fuula	Keeyyataa, Gilgaala	Himoota Dubbii Qolaa Iddeessa qabuun ibsaman.
3	29	Keeyyata 6	<ul style="list-style-type: none"> • Beekumsi Humna hiixatee qaqqabu, isa fiigee qabu.
6	62	Gilgaala 4B	<ul style="list-style-type: none"> • Inni bofa, lafa jala lo'a.
11	107	Keeyyata 1	<ul style="list-style-type: none"> • Jireenyi Farda guulaa dha.
11	112	Keeyyata 3	<ul style="list-style-type: none"> • Ija bakkalcha sana irratti ibsite micayyoon.
14	142	Gilgaala 10	<ul style="list-style-type: none"> • Reeffa isaa gudeelcha san baasee.

Gabatee irratti kitaabicha boqonnaa afur keessatti dubbiin qolaa kan argaman yoo ta'u waliigala himoota shan (5) tu argame. kunniinis boqonnaalee sadii , jaha, kudhaa tokko fi kudha afur keessatti yoo ta'u, boqonnaalee Asoosama 11 (jedhuu) keessatti deddeebiidhaan argameera. Kunis jechaan bifa gadii kanaan ibsamee jira.

Gabatee olii irraa hubachuun akka dandeenyetti kitaabicha Boqonnaa 3, fuula29 Mata Duree “Beekumsa” jedhu keeyyata 6 Jalatti,Himoota;

“Beekumsi Humna hiixatee qaqqabu isa fiigee qabu.”

Hima I^{ffaa} keessattis jechoota “ Beekumsaa” fi “Fiigicha” jedhan iddoo walii buusudhaan bakka buusa ta'uu agarsiisee jira. Himni kunis dhaamsa beekumsa qabaannan wanti sijalaa dhokatu tokkollee akka hin jirree fi beekumsa qabanitti fayyadamuun yeroo waliin socho'an malee rakkoo akka ta'e ibsuuf qoolli dubbii kun gahee taphatee jira.

Kitaaba barataa afaan oromoo Boqonnaa 6 fuula 62 Mata Duree “ Kufaatii diinagdee jaarraa 21^{ffaa}” jedhu, Barannoo 2, gilgaala 4B jalatti himni;“Inni bofa, lafa jala lo'a.”Hima kana keesatti “inni” kan jedhuu fi “bofa” kan jedhu walbira qabuun amala namaa kan bofaa qonfachiisuun waan ibseef iddeessa jechisiisa. Dhaamsi isaas namni

dhiira ta'ee maqaan isaa hin dhahamin kun osoo irratti hin beekamne dhoksaan kan nama miidhu ta'uu isaat agarsiisa. Haaluma walfakkaatuun hima kana keessatti seera afaanii keessa durdubbeen akkamitti akka gargaarames ni barsiisa. Dubbiin qolaa kunis afaan barsiisuu keessatti akka gahee taphate agarsiisa.

Gabatee 3^{ffaa} Boqonnaa 11 fuula 107 Mata Duree “ Asoosama” jedhu jala keeyyata 1 mata duree xiqqaa “ Dungoo halkan sanaa” jedhu keessatti himni “Jireenyi Farda guulaa dha.”jedhu kana jireenyaa fi Farda guulaa walbira qabee yookan bakka waan walbuuseef Iddeessaa jedhame. Hiikni hima kana “jireenyaa” fi “Farda” bakka walbuusuun jireenyi jijjiiramuu ishee, yoo waliin fiigde sifiigsisuu ishee, yoo callistee teesse akkuma farda luugamaan qabanii deega keessatti akka si dhiiftuu fi sochii kee kan gaafattu ta'uu haalaan ibsuuf kitaabicha keessatti fayyadame. Gama biraatiin immoo Asoosamni kalaqa dhala namaa ta'uu dubbiin qolaa kun shoora taphatee jira.

Boqonnaadhuma kana fuula 112 keeyyata 2 jalatti Himni “Ija bakkalcha sana irratti ibsite micayyoo xiqqoon” jedhu kanas yoo ilaallu, jechoota kanneen “ija” fi “Bakkalcha” jedhu walbira qabuudhaan iddoo ijaa fakkoommii, urjii (bakkalcha) fayyadamuun dorgomsiisun Iddeessa ta'uu ibseera. Ergaa sirriin ijji haalan ifuu fi miidhagina qabaachuu, akkasumas qulqullinaan sirriitti ilaalu ibsuuf dubbiin qolaa kun afaan barsiisuuf gumaachee jira.

Boqonnaa 14 fuula 142 mata duree “Seera Makkoo Bilii’ Gilgaala 10 jalatti hima “Reeffa isaa gudeelcha san baasee”jedhu kun jecha Reeffa jedhuu fi Gudeelcha jedhu bakka walbuusuun Iddeessa ta'uu agarsiisa. Ergaan hima kanaas gudeelcha jechuun muka lubbuu hin qabne waan ta'eef reeffii waan guddaa ta'uu fi ulfaataa ta'uu isaa ibseeti jira.Kanaaf, dubbiin qolaa Iddeessaa kun amala waan biraa walmdaalchiisuun afaan barsiisuu keessatti gahee taphatee jira.

4.4. Xiinxala Nameessuu

Nameessuun dubbii qolaa keessaa isa tokko ta’ee dandeettii dhalli namaa qabu waan biroof kennuun itti gargaaramuudha. Kanumaan walqabatee, dubbii qolaa gosa kanaa as keessatti haala armaan gadiin fakkeenya waliin xinxalamaniiru.

Gabatee 4. Fayyadama Qubbii Qolaa Nameessuu Agarsiisu.

Boqonnaa	Fuula	Keeyyataa, Gilgaala	Himoota Dubbii Qolaa Nameessa qabuun ibsaman.
11	112	Gilgaala 4	<ul style="list-style-type: none"> • Sammuu isaa isa waardiyaa dhaabbachuuf kakatetu morme.

Gabatee kana irraayis hubachuun akkuma danda’ametti nameessaa boqonnaa 11 Mata Duree Asoosamaa jedhu keessatti hima tokko qofan argamee jira. Himichis bifa gadii kanaan ibsi itti laatameera.

Gabatee asii olii kanarraa hubachuun akka danda’ametti kitaabni qorannoon irratti adeemsifame kun Boqonnaa 11 fuula 112 Mata Duree “Asoosama” jedhu Gilgaala 4 jalatti:Hima”Sammuu isaa isa waardiyaa dhaabbachuuf kakatetu morme. Hima kana keessatti “sammuu” jecha jedhufi “waardiyaa” kan jedhu waliin amala fudhachiisun Nameessa ta’uu ibse.Hiikkaan isaa sammuu waan hunda too’achuu akka dandahuufi waardiyaanis eegduu waan tokkooti. Kanaaf sammuu amala namaa kennuun ergaa dabarsee jira.

4.5. Xiinxala Mitihee /Eelakkii/

Mitiheen gosa dubbii qolaa keessa tokko ta’ee dhimmoota waliif faallaa ta’an garagaraa lama yaada tokko keessatti ibsuuf nu gargaara. Gosti mala dubbii kanaa yaada lama kan eeyyee yookin miti jedhaman kan of keessaa qabuudha. Kana jechuun yaadni sun eeyyee yookin miti jennee xumuruu kan dandeenyudha. Kanumarraa ka’uun kitaaba afaan oromoo kutaa 12^{ffaa} kana keessatti dubbii qolaa gosa kanaa fakkeenya isaa waliin bifa armaan gadii kanaan xiinxalamani jiru. Kitaaba barnoota afaan Oromoo kutaa 12^{ffaa} keessatti gaheen mitihee maal akka fakkaatu xinxalamee bifa kanaan yoo dhiyaatu

Gabatee 5.Fayyadama dubbii Qolaa Mitihee/Eemitii agarsiisu.

Boqonnaa	Fuula	Keeyyataa Gilgaala	Himoota Dubbii Qolaa Mitihee qabuun ibsaman.
3	29	Gilgaala 5	<ul style="list-style-type: none"> • Daangaa doofummaan ijaare cabse.
7	73	Keyyata 5	<ul style="list-style-type: none"> • Harka qullaa kaatu moo, Harka Qubeellaa baatu wayya.
9	91	Gilgaala 2	<ul style="list-style-type: none"> • Qaamaan xiqqaa yaadan Arba.
9	91	Gilgaala 2	<ul style="list-style-type: none"> • Utuu taa’uu balali’a. • Hirriiba irraa nama ari’a.
11	112	Gilgaala 4	<ul style="list-style-type: none"> • kolfi Naasisaa, Sodaachisaa sana kolfite. • Hafuurri isaa dhaqee, deebi’uu dadhabe. • Aagan dhimma michuusaa osoo yaadatuu irraanfata.

Gabatee irratti akkan ilaaletti dubbiin qolaa mitihee kitaabicha keessatti boqonnaalee sadi (boqonnaa 3,7,9,11) keessatti himoota baay’inni isaanii himoota 7 ta’an argamanii jiru boqonnaalee kanneen keessaa himoonni 3 (sadi) boqonna sagal mata duree afwalaloo jedhu jalatti yoo dhufu, himoonni sadi (3) immoo boqonnaa 11 (kudha tokko) mata duree Asoosama jedhu keessatti argamu. Himni tokko immoo boqonnaa 3 jalatti argame. Isaanis kanaa gaditti ibsamanii jiru.

Boqonnaa 3 fuula 29 Mata Duree“Beekumsa”jedhu keeyyata 5 keessattis himni “Daangaa doofummaan ijaare cabse” jedhu kun hima Mitiheen jechoota ‘ ijaare fi cabse’ jedhan kunneen yaada waliif faallaa ta’an garuu immoo ergaa tokkoo keessatti tajaajilan tahuudhaan himicha mitihee jechisiisan. Ergaa isaatti yemmuu dhufnu “daangaa doofummaa ijaaree” himni jedhu dagaaguu, wallaalummaa, doofummaa, qaroomina dhabuun bakka yoo bu’u, ‘daangaa doofummaa cabsuun” immoo wallaalummaa diiguun yookiin hambisuun beekumsaan bakka buusuu ta’a. Ergaa waliigalaa yoo ilaallu immoo doofummaa dagaage sana hambifamee beekumsaan bakka buusuu agarsiisa, kanaaf mitihee gahee taphatee jira jechuudha.

Gabateedhuma kana Boqonnaa 7 fuula 73 Mata Duree “ harka qullaa kaatu moo ...? jedhu keeyyata 5^{ffaa} keessatti: himoota bifa makmaaksaatiin taa’an “Harka qullaa kaatuu moo; harkaa qubeellaa baatu wayya. ”jedhan keessatti “Harka qullaa” fi “harkaa qubeellaa” kanneen jedhan wantoota lama waliif faallaa ta’an hima tokko keessatti yeroo tokkoon dhufuu isaattu mitihee akka tahe godhe. Hiika isaatti yoo dufnu immoo harki qullaan kan homaa hin qabne yookiin hiyyummaa kan bakka bu’u yoo tahu,harki qubeellaan immoo qabeenyaa qaba yookaan durummaa agarsiisuuf fayyadame jechuudha. Ergaan walii gala akka galtee bakkichaatti qabus matta’aan waa raawwatachuu wayya waan jedhu kana ibsuu jechuudha.

Kitaabicha Boqonnaa 9 fuula 91 Mata Duree “ Og Walaloo” jedhu Gilgaala 2 jalatti buufata walaloo asii gadii;

“Qaamaan xiqqaa yaadan arba

Utuu taa’uu balali’a

Hirriiba irraa nama ari’a ... “

Walaloon kun kitaaba kumsaa Burraayyuu bara 1993 maxxanfame irraa akka barsiisuuf tolutti kan fudhatame ta’uu isaa kitaabichumarraa hubachuun danda’amee jira.

Boo’oo walaloo 2^{ffaa} irratti jechoonni“ qaamaafi yaadaa” jedhan waan lama waliin hin deemne yookiin faallaa ta’antu boo’oo walaloo tokko keessatti dhufee mitihee taasise. Ibsa isaatti yoo dhufnu immoo qaamni kan lafee, foonii fi dhiigaa uffate kan mul’atuudha ‘yaanni’ immoo xinxalaaf kan oolu kan hin mul’anneedha. Garuu yaada tokko keessatti fayyadame. Akkasumas Sararuma wal fakkaatu keessatti “ xiqqaa” fi ‘arba’ kunneenis waliin hin deemaan xiqqaan waan bicuu yoo ta’u ‘Arbi’ immoo bineensa guddaadha.Garuu yaada tokko keessatti gargaarame. Ergaan isaa “qaamaan xiqqaan” Ijoollee/daa’ima jechuu yoo ta’u “yaadan arba” kan jedheef immoo bilchina ykn fageessee yaaduu ta’uu ibsa.

Boo’oo walalichaa 3^{ffaa} irratti immoo jechoota ‘ taa’uu fi balali’uu’ argina. Jechoonni kunneenis waliin hin deemaan ykn waliif faalladha. kanatu mitihee jechisiisa. ‘Taa’uun’ bakka tokko qubachuudha ykn, kan hin sochoone yoo ta’u, ‘balali’uun’ immoo sochii qilleensarraa ta’uu agarsiisa. Garuu yaada tokko keessatti fayyadame. Ergaan isaa

garuu ‘utuu taa’uu balali’a’ kan jedhu yaadan baduu, xinxalaan waa ilaaluu agarsiisa. Kanaaf, mitiheen shoora taphatee jira.

Haaluma walfakkaatuun jechoonni boo’oo walaloo 4^{ffaa} irratti “hirriiba” jedhuu fi “ari’uu”jedhu waliin hariiroo hinqaban/deemaani. Hirriibni boqonnaa sammuu fudhachuudha. ‘ari’uun’ immoo yaadaan osoo jiranuu sochii qaamaa ta’a. Ergaan isaa immoo yaadaan qabamuudhan boqonnaa dhabuu agarsiisaa. Kanaaf mitiheen jechoota waliif faalla ta’anii yaada tokko keessatti fayyadamuun ergaa dabarsuun shoora taphatee jira.

Boqonnaa 11 fuula 112 Mata Duree “Asoosama” jedhu Gilgaala 4 keessatti himoonni dubbii qolaa mitihee qaban bifa asii gadii kanaan xinxalamaniiru.

“Kolfa, naasisaa sodaachisaa sana kolfite.”

“Hafuurri isaa dhaqee deebi’uu dadhabe.”

“Aagaan dhimma michuu isaa osoo yaadatuu irraanfata.”

Hima jalqabaa jechoota asoosama gabaabduu akka barsiisuuf tolutti qophoofte keessatti “Kolfa” kan jedhuufi “naasisaa/sodaachisaa” kan jedhu jechoota waliif faallaa ta’aniidha. Kolfi gammachuu agarsiisa, naasuun immoo mallattoo gaddati, kanatu mitihee taasise. Ergaan isaas wanti karoorfame tokko fiixaan bahuu dhabuu agarsiisa. Hiikni Asoosama keessatti akka galumsatti qabu, baaye’ee aarteet waan gammadde fakkatte ergaa ishee itti gaddite dabarfachuu agarsiisa. As keessattis mitiheen afaan akka salphaatti akka baratamu gahee taphatee jira.

Hima lammaffaan haaluma walfakkaatuun asoosamicha keessatti jechoonni ‘dhaquu’ fi ‘deebi’uu’ jedhu waliif faallaa ta’ee, garuu yaada tokko keessatti gargaarame. “dhaquun” waan saganteeffamee ykn karoorfame tokko bira ga’uuf socho’uudha ykn deemuudha. ‘deebi’uun’ immoo bakka sagantichaatti ofirraa garagaluu ykn bakkatti deebi’uu ta’a. Ergaan yaada waliigalichaa himaa garuu itti dubbatee fixuu akka hin dandeenya akka naasuun itti jirtu agarsiisa mitiheenis gahee taphatee jira.

Hima saddaffaa irrattis jechoonni “yaadachuufi irranfachu” jedhu kan waliin hin deemne faallaa walii ta’uu isaaniti. ‘Yaadachuun’ waan tokko qalbifachuun raawwachuu

yoo ta'u, 'irranfachuun''immoo waan tokko dagatanii osoo hin raawwatin hafuu ta'a. Ergaan waliigalaa isaa sammuun isaa jaalalaan qabamee yaanni itti baay'achuun kan ka'e dhimma tokko xumuruu dhabuu ilaallata. Kanaaf mitiheen gahee hiika isaa murteessuu taphatee jira. Kanaafuu, barreessaan eemitiitti fayyadameera. Kunis dhimmoota kana lamaan walbira qabuun dhaamsa isaa karaa dubbistoonni kitaabichaa yaadasaa karaa dhoksaa ta'een akka hubataniif kan itti gargaarameedha.

Yaadni Asoosamichaa kunis namoonni kun lamaan iyyaafannoo hedduu keessatti osoo walbarbaadanii qaamaan wal arganii rakkoo isaanii waliin mari'achuu akka hindandeenye yaada kanarraa hubachuun nidanda'ama.

Haasawa yookin barreeffama tokko keessatti immoo yaada faallaa waliif qabanitti gargaaramuun dubbii qolaa keessaa mitihee yookin eelakkiitti gargaaramuu agarsiisa. Kanumarraa ka'uun, kana keessattis eemitii argachuun nidanda'ama. adeemsa jireenyaa keessatti akka dhalli namaa muudannoo adda addaa keessa darbuufi isa kana injifachuufis carraaqii guddaa gochuun akka barbaachisaa akka ta'e agarsiisuuf eemiti kanatti kan dhimmameedha.

4.6. Xiinxala Gurra Guddeessaa/Arbeessaa/

Arbeessi gosa dubbii qolaa keessaa tokko ta'ee Kitaaba afaan Oromoo kutaa 12^{ffaa} keessatti gahee afaan barsiisuu taphachaa jiruudha. Malli dubbii kun amala wanti tokko qabu garmalee olkaasuun yookin garmale gadi buusuun ibsuuf gargaara. Arbeessuun dhugaa jirurratti waa dabaluun ykn hir'isuun ibsa. Xinxala isaas yoo ilaallu:

Gabatee 6.Fayyadama Dubbii Qolaa Arbeessuu/Gurra Guddeessa Agarsiisu.

Boqonnaa	Fuula	Keeyyataa; Gilgaala	Himoota Dubbii Qolaa Arbeessuu qabuun ibsaman.
3	36	Gilgaala 3	<ul style="list-style-type: none"> • Dinnichi gabbatte hordaa cabsiti.
4	47 48	Gilgaala 5B	<ul style="list-style-type: none"> • Amma majii geessii;Biyya waliin geessi. • Dukkanni gumbii guute.
9	90	Gilgaala 2	<ul style="list-style-type: none"> • Eeboo caalaa of gidirsa; • Teepha caala qaama harkisa; • Gad hin taa’u ni barrisa.
11	112 124	Gilgaala 4 Gilgaala 4	<ul style="list-style-type: none"> • Hantuutni Arba dura dhaabbattee golgite. • Dafqatu irraa Roobaa jira.
15	145	Keeyyata 5	<ul style="list-style-type: none"> • Jigni isatti huursaa deebi’uu faarudhaan simatu.

Himoonni olitti gabatee keessatti tarreeffaman kunneen baay’inni isaanii sagal (9) yoo ta’an,baay’inni boqonnaalee himoonni keessatti argaman immoo 5 (shan). Himoota kanneen keessaa 4 (afur) boqonnaa 9 mata duree Og-walaloo fi lamaan (2n) isaanii immoo boqonnaa 11 (kudha tokko) mata duree Asoosama jedhu keessatti kan argaman yoo ta’an, kuun immoo boqonnaa 3 fi 5 keessatti argamu. Xinxalli isaanii immoo asii gaditti taa’ee jira.

Boqonnaa 3 fuula 36 Mata Duree “ Beekumsa” Barannoo 3 Gilgaala 3 mata Duree xiqqaa “afoola” jedhu jalatti makmaaksa “Dinnichi gabbatte hordaa cabsiti.”jedhantu argamu.

Mammaaksa Hima I^{ffaa} irratti ‘ dinnichii ‘ fi ‘hordaan ‘ amalaanis ta’ee gochaan jechoota walmadaalan miti. kunis dinnichaaf amala cimaa tokko olkaasee kennuun akkasumas dhugaa jirturratti waa dabaluun olguddisee ibse akkuma feete yoo ta’e dinnichi hordaa cabsuu akka hin dandeenye ifa. Akka hiika hima kanaatti immoo yoo ilaallu kan barri kennef waa hunda raawwachuu danda’a yaada jedhu ibseera.

Boqonnaa 4 fuula 47 Mata duree “Qaama qaamaan bakka buusuu” Barannoo 3 Gilgaala 5B jalatti bifa afoola kan ta’e hiibboo “Amma majii geessii, Biyyaa waliin geessi” jedhuu fi “Dukkanni gumbii guute” Makmaaksa fuula 48 irratti afaan barsiisuuf Arbeessutti gargaaramee jira.

Hibboo jalqabaa irratti dhufe irraatti jechi “Majii” jedhuu fi “biyyaa” jedhuu waliin madaalchiisuun Abadan fardaa fi harree wamadaalchisuu ta’a. Majiin dhakaa xiqqoo hawaasni baadiyyaa tokko mana keessatti ittiin daaku, Biyyii immoo daangaa lafaa bal’aa kan qabatteedha. Kanaaf dhugaa jiru tokko garmalee olkasee itti fayyadamuu isaatu arbeessuu taasissee jira. Akka afoola oromootti garuu majiin tun “biiftuu” waan bakka butuuf tajaajila biiftuun kennituun ergaan isaa guddaa ta’uu ibsa. Gaheen dubbii qolaa kun guddaa ta’uu ibsa.

Hima Lammaffaa Bifa jechamaan taa’e kanas yoo ilaallu, “dukkannii fi dukkanni gumbii” walitti dhiyaatee osoo jiruu akka addaatti ilaaluun, akkasumas dukkanni guutuu fi hiru’uu jedhamee kan hin safaramne waan ta’eef olka’uu isaa arbeessa ta’uu agarsiisa. Akka hiika afoolatti garuu “dukkanni” gumbii guute” jechuun baay’ee akka dukkanaa’etti ilaalama. Kanaafis gaheen dubbii qolaa guddaa ta’uu agarsiisa.

Kitaabicha Boqonnaa 9 fuula 90 Mata Duree “Og walaloo” Gilgaala 2 jalatti walaloo dhiyaate buufata isaa keessatti arbeessa jiru yoo ilaallu.

“... eeboo caalaa of gidirsa
Teepha caala qaama harkisa
Gad hintaa’u ni barrisa ...”

Walaloon kun kitaaba kumsaa burraayyuu bara 1993 maxxanfame irraa haala baruu fi barsiisuuf akka tolutti kan fudhatame yoo ta’u, jechoota akka ‘Eeboo fi gidirsa’, eeboo caala gidirsaa hin jiru. “Teephaa fi Qaama namaa” yoo fudhannes akkuma feete yoo ta’e qaamni namaa akka teephatti harkisus hin jiru. Akkasumas jechoota “gadi hintaa’u fi barrisuu” jechuun immoo gad hintaa’uun sochii yoo qabaatellee barrisuun olkaasuun ibsuudha. Hunduu kanneen waliin wal hingitne yookin faallaa walii ta’an kanaarratti dhugaa jirturratti waadabaluun olguddisuun arbeessssuu akka ta’e agarsiisu. Akka

afaanitti garuu dubbiin qolaa kun walaloo keessatti ergaa isaanii akka dabarsuu gahee taphatee jira.

Boqonnaa 11 fuula 112 Mata duree “Asoosama” jedhu gilgaala 4 jalatti makmaaksota asii gadii kanaan arbeessuu agarsiisee jira.

“Hantuutni Arba dura dhaabbattee golgite”

“Dafqatu irraa Roobaa jira.

Hima jalqabaa irratti amala ykn guddina Hantuutaa dhuguma walbira qabanii yoo ilaalamu guddinni Hantuutaa dhuguma kan Arbaa waan hin caalleef dhugaa jirurratti dabaluun olkaasee ibsameera. Ergaan isaa cimina agarsiisuuf dhufe.

Hima lammaffaa irratti jecha ‘Dafqa’ namaa keessaa bahuu fi ‘Rooba’ samii keessaa bu’us walfakkeessanii dhugaa jirturratti waadabaluudhan dhiyaatee jira. Hiikni isaa immoo baay’ee dafquu isaa agarsiisuuf.

4.7. Xiinxala Atee

Ateen waan nu bira hinjirre tokko akka waan nu bira jiruutti fudhachuun waliin dubbachuun kan itti gargaaramnuudha. Afaan Oromoo keessatti ateen fakkeenya isaa waliin qaaceffameera. Yemmuu dhalli namaa lubbudhabeeyyii biroo waliin akka dhala namaatti waan nurraa fagoo jiru tokkotti haasa’uun bal’inaan kan mul’atuudha.

Gabatee 7. Fayyadama Dubbii Qolaa Atee Agarsiisu.

Boqonnaa	Fuula	Keeyyataa Gilgaala	Himoota Dubbii Qolaa Atee qabuun ibsaman.
14	133	Keyyata 6	Yaa lammiikoo,yaa Horro,yaaNoole,yaa Liiban,yaa Iluu,yaa leeqa...yaa dhala maccaa hundaa nan lallabaa dhaggeeffadha.

Gabatee olii irraa hubachuun akkuma danda’ame ateen boqonnaa 14, keessatti kan argamuu fi gaalee baay’inni isaa 7 (torba) ta’e gargaaramuu argameera. Kanas bifa asii gadii kanaan xiinxalamee jira.

Gabatee armaan olii irraa hubachuun akka danda'ametti Boqonnaa 14 fuula 133 Mata Duree "Seera Makkoo Billii" jedhu keeyyata 6 jalatti: "Yaa lammii koo, yaa Horro, yaa Noole, yaa Liiban, yaa Iluu, yaa leeqa, yaa dhala maccaa, hundaa nan lallabaa dhaggeeffadhaa...." Hima kana keessatti wanta bira hin jirre tokko akka nubira jiruutti itti haasa'uun dubbii qolaa Atee ta'uu agarsiisee jira.

Ergaan himichaas sabummaa fi birmaannaa gaafachuu agarsiisa. Barreeffamni armaan olii kun wantoota dubbataarraa fagoo jiran akka waan isatti dhihoo jirannitti fudhachuun yemmuu dubbatutu mul'ata. Kana keessatti maqaa Gosaa tokko dhahuun ati akkamiin hamma kanaa hanqatta jechuun gaaffii yemmuu dhiheessu hubachuun kan jiruudha. Akkasumas ilmi Oromoo akkamiin waan akkanaa dhaba jechuun waan tokkoof gaaffii dhiheessa. Gaaffii isaa kana keessatti akka sabaatti waliin haasa'uun kan jiruudha. Dhalli namaa wantoota isa bira hinjirre tokkotti haasa'uun, komachuun, gaafachuun, gammachiisuun, muufachiisuufi waan kana fakkaatan raawwachuun hima kana keessatti kan mul'atuudha. Dimshaashumatti, malli dubbii dhimmoota armaan olii kana keessatti ateen gahee taphateera.

Boqonnaa Shan: Guduunfaa, Argannoo fi Yaboo

Boqonnaa kana jalatti dhimmoonni sadii ibsamaniiru. Isaanis: Guduunfaa, argannoofi yaboo qorannichaatu dhihaate. Ibsi isaanis haala armaan gadii kanaan taa'aniiru.

5.1. Guduunfaa

Kitaaba barnootaa afaan oromoo kutaa kudhalammaffaa kana keessatti dubbii qolaa adda addaatu gahee isaan afaan barsiisuu keessatti qabantu xiinxalame. Dubbii qolaa argaman isaan kam akka ta'an tokkoon tokkoon isaanii addaan baasuun ibsi itti kennamee jira. Kana jechuun dubbiin qolaa gahee barreeffamaa fi dubbii namoonni jireenya guyyaa guyyaan taasisan keessatti akkaataa adda addaan kan itti gargaaramaniidha. Kanas qopheessitoonni kitaaba kanaa dubbii qolaa heddu keessaa kanneen akka Akkasaa, iddeessaa, nameessuu, Eemitii, arbeessuufi Atee gargaaramuun isaa bal'inaan ibsameera.

Kanumarraa ka'uun, gaheen dubbii qolaa kunis dhaamsa tokko karaa dhokataafi iccitii ta'een dabarsuuf kan tajaajiluudha. Haaluma walfakkatuun, kitaaba barnootaa kana keessatti dubbiin qolaa haala gaarii ta'een gahee barachuu barattootaaf gumaachuun isaa, haala kamiin akka barreessaan itti gargaarame, dhimmota akkamii waliin akka walitti hidhatuu fi ergaa kam dabarsuuf akka itti dhimmame ibsuun danda'ameera. Kanaafuu, kitaaba barnootaa kana keessatti dubbiin qolaa haala adda addaan itti gargaaramuun afaan barsiisuuf gahee taphachuun isaa hubatameera.

5.2. Argannoo

Qorannoon kun kaayyoo qabatee ka'e qaba. Kaayyoon qorannoo kana gahee dubbiin qolaa afaan barsiisuu keessatti qaban xinxaaluudha. Haaluma kanaan walqabatee argannoowwan armaan gadii kun argamaniiru.

- Kitaabni barnootaa afaan Oromoo Kutaa 12^{ffaa} dubbii qola afaan barsiisuu keessatti Qabiyyeewwan/ fayyadama biroorraa kan adda godha. Tokkoffaa: suura sammuutti kaasuun akka hindagatamnetti kara hawwataa ta'een ergaa dabarsee jira. Lammaffaa Haasawa guyyuu hawaasa keessaafi barreeffamaan walsimsiisuun akka hin irraaffatamnetti barnoota dabarseera. Sadaffaa hiika jechi tokko duraan qaburratti garmalee dabaluu ykn garmalee gadi buusudhaan ergaa akka dabarsu qorataan bira gahee jira.

- Kitaaba afaan oromoo kutaa 12^{ffaa} fuula 172 fi boqonnaa 18 qabu kana keessaa dubbiin qolaa boqonnaalee 12 keessatti kan argame yoo ta'u, gosoonni dubbii qolaa argamanis: Akkasaa, Iddeessaa, Nameessaa, Mitihee, Arbeessaafi Atee yoo ta'an, isaanis deddeebiidhaan afaan barsiisuuf akka argaman qorataan bira gahee jira.
- Kitaaba Afaan oromoo kutaa 12^{ffaa} kana keessatti faayidaan duubbii qolaa: Tokkoffaa Dhimoota hawaasummaa, dhimmoota diinagdee, seenaa, Aadaa, seeraa afaanii bifa bashannaansiisaa taheen gorsuufi barsiisuu, akkasumas beekumsa afaanii akka cimsatan godheera. Lammaffaan haasawa guyyuufi barreeffama kitaabichaa walsimsiisudhaan akka hin dagatamnetti afaan barsiisuun fayyaduu isaa qorataan ibseera.
- Dubbiin qolaa kitaaba afaan oromoo kutaa 12^{ffaa} keessatti haala naannawaa ta'een, bifa bashannasiisaa ta'een, qabiyyee afoollanii kanneen akka hibboo, makmaaksaa, durdurii, Tapha ijoolleefi Gosoota Ogwalaloo kan ta'an sirba, geerarsa fi walaloo keessatti bifa seerota afaaniin dhiyaachuun afaan barsiisuu milkeessuun barannoowwanii fi gilgaalota keessatti argamuun ibsamee jira.
- Kitaaba afaan Oromoo kutaa 12^{ffaa} keessatti dubbiin qolaa hanqinaalee fi ciminaaleen mul'atanii jiru. Hanqinaalee tokkoffaa, boqonnaa hundaa keessatti argamuu dhabuu, Lammaffaa gosoota dubbii qolaa hunda fayyadamuu dhabuu kitaabichaafi sadeesso immoo afaan barsiisuu milkeessuuf kophaatti of danda'ee karaa hubannoo uumuun kitaabicha keessaatti taa'uu dhabuufi himootni 30(soddoma) ta'an boqonnaa 18 keessaa boqonnaa 3(sadi) qofa keessatti argamuun hanqina qabiyyee walmadaalchisuun barsiisuu ta'ee mul'atee jira.

Akka ciminaatti immoo Tokkoffaa, boqonnaalee 18 kitaabichi qabu keessaa boqonnaalee 12(kudha lama) keessatti argamuun afaan barsiisuu milkeessuu yoo ta'u, Lammaffaan, gosoota dubbii qolaa jiran 10(kudhan) keessaa 6(jahatti) gargaaramuun kitaabichaa akka fooyyetti ilaalamuun bakka itti argaman hundatti afaan barsiisuuf akka gumaachan qoratichi ifa godhee jira.

5.3. Yaboo/Furmaata

Sabni tokko duudhaa, Afaan, seenaafi eenyummaa isaa dhalootaa dhalootatti dabarsuuf, isa darbes yaadachiisuuf, beekumsa guutuu gonfachiisuuf barnootni afaanii bakka olaanaa qaba. Kitaabni barnootaa immoo karaa waahalle irraa hubachuu dandeenyuun qophaawun gaarii taha. Kanatti dabalees, dubbiin qolaa akkuma gosa adda addaa qabu faayidaa garagaraas qaba. Kanumarraa ka'uun, kitaaba keessatti dubbii qolaatti gargaaramuun ergaan waan barsiifnuu fi baratamu sanaa sammuu barattootaa keessatti fakkii kaasuun yeroo dheeraaf akka tursuuf kan gargaarudha.

kanaafuu, kitaaba barnootaa afaan oromoo kutaa 12^{ffaa} kana keessatti:

- Gaheen dubbii qolaa dhaamsa tokko karaa naannawaa ta'een barattoota biraan gahuuf taphate olaanaa akka tahe beekuun qopheessitootni kitaabichaa boqonnaa hundaa fi gilgaalota hunda keessatti dubbii qolaatti osoo gargaaramee gaarii ta'a.
- Gaheen dubbii qolaa baruu barsiisuu keessatti, Afoollan hawaasaa keessatti, seera afaanii keessattii fi barreeffamoota adda addaa keessatti galuun dhimmoota baay'eef kan gargaaru waan ta'eef, kitaabni barnootaa afaan oromoo kutaa 12^{ffaa} dubbii qolaa kanatti boqonnaa hunda keessatti gosoota dubbii qolaa hundaa osoo gargaaramee baay'ee gaarii ta'a.
- Gahee dubbii qolaa afaan barsiisuu keessatti qabu kun dafanii hubachuuf bay'ee nama rakkisa; kanaaf , kanuma addaan baafachuuf qorattoonni gara fuulduraatti osoo qorannoo kana akka irshootti gargaaramuun kitaabolee barnootaa hedduu irratti gaggeessanii afaan barsiisuuf gaarii ta'aan dhaamsa qoratichaati.
- Barsiistonni manneen barnootaa madaallii kitaabaa wagga waggaan yemmuu gaggeessan fayyadama dubbii qolaa kana qaama ilaaluuf osoo dabarsanii, qaamni dhimmi ilaalus yeroo kitaabichi fooyya'utti boqonnaa hunda keessatti osoo galeen dhaamsa qoratichaati.

Wabiilee

Abarraa Nafaa.(1996).*Caasluga Afaan Oromoo.Jildii 1*.Komishinii Aadaa fi Turiizimii

Oromiyaatti Gumii Qormaata Afaan Oromoo.

Addunyaa Barkessaa.(2011).*Akkamtaa:Yaadrimee Qorannoo Hujoo*.Finfinnee,Oromiyaa

Addunyaa Barkeessaa.(2014). *Semmoo : Bu'uura Barnoota Afaaniifi Afoola Oromoo*.

Finfinnee : Dhaabbata maxxansaa Far East Trading PLC.

Asafaa Tafarraa Dibaabaa.(2006). *Anaan 'yaa*. Maxxansa 2^{ffaa}. Finfinnee.

Asafaa Tafarraa Dibaabaa.(2009).*Eelaa.Seenaa Ogummaa Oromoo*.Finfinnee Far East.

Awwal Sa'id .(2013).*Mijuu Og-barruu*. Dirre Dhawaa

Barnhart, Robert K.(1995).*Barnhart Concise Dictionary of Etymology*. New York:

Collins Reference.

Berg, B.(2001).*Qualitative Research Methods for the Social sciences*.California State

University,Long Beach.

Dastaa Dassaalany.(2002).*Bu 'uura Qorannoo*.Finfinnee:Mana maxxansaa Boolee.

Dastaa Dassaalany.(2013).*Bu 'uura Qorannoo*. Finfinnee :Dhaabbata maxxansaa Far East

Dorson,R.H.(1972).*Falklore and Falk Life*:An Intr oduction. University of Clikago Press.

Fedhasaa Taaddasaa.(2013).*Subii: Bu 'uuraalee Ogbarruu Oromoo*. Finfinnee: Dhaabbata

maxxansaa Subi Printing Press.

Finnegan R.(1970).*Oral literature in Africa*.The oxford library of African literature:

Oxford University Press Eastern Africa

Flick Uwe.(2002).*An Introduction to Qualitative Research* 2nd.edition New Delhi:Sag

Girmaa Maammoo, Latamoo Badhaasoo Mahaammad Hakiimiifi Yeneenah Tasammaa.

(2001). *Wiirtuu Jiildii-9:Barruulee Qormaata Waaltina Afaan Oromoo*.

Finfinnee: Dhaabbata maxxansaa Commercial Printing Enterprise

Guddon, J.A.A.(1982). *A Dictionary Of Literary Terms*. New York : Published by penguin Books.

Hayakawa,S.I.(1974). *Language in Thought and Action*. London: George Allen and Unwin.

Isaaq Bariisoo.(2003). “*Sakatta’a Haala Fayyadama Sadoommii Kitaaba Walaloo Mootii Qubefi Kumee Kumaatamaa*”. Digirii jalqabaa guuttachuuf Yuunivarsiitii Addis Ababaaf kan Dhihaate. (kan hinmaxxanfamne)

Issac,Stephen and Michael,W.B.(1981). *Handbook in Research and Evaluation*. San Diego: Edits Publisher.

Kennedy,J.(1983). *Literature:An Introduction toFiction, Poetry and Drama*. Boston:Little Brown and company.

Kumar,R.(1996). *Research Methodology:Step by step Guide for Beginners*. Addison Wesley Longman Australian Pty Limited.

Lawrence,J.(1972). *Mix Me A Metaphor*. London:Gentry Books

Macmillan.(1984). *English and Western Literature*. New York:Macmillan Publishing Company.

Mangesha R. (1992). *Oromo Folktales for a New Generation*. London: Mengesha Rikitu.

Melakneh,M.(1999).*Fundamentals of Literature*.Addis Ababa: Biranna Printing press

Miller R. and Currie, I.(1970). *The Language of Poetry*. London: Heinemann Books Ltd.

Misgaanuu Gulummaa.(2013).*Dilbii :Bu'uura Afoola,Og-afaanii Af-walloo Oromoo*.

Finfinnee.

Nagarii Leencoo.(1993).*Wiirtuu Jildii 6. Barruulee Qormaata Waaltina Afaan Oromoo*.Finfinnee:Biiroo Aadaafi Beeksisa Oromiyaa.

Okpewho,I.(1992).*African Oral Literature*:Back Ground,Character And Conituity.

Bloo-Mington And Indiana Polis:Indiana Unversity Press

Shaw, Harry.(1972). *Dictionary of Literary Terms*. USA: McGraw Hill.

Semner.(1996).*Proverbs, Songs, Falktales, Anthology of Oromo Prougb*. Gudina Tumsa

Foundation. Addis ababa. Vol. I

Tarigan, Henry Guntur.(1995).*Pengajaran Semantik*. Bandung: Angkasa.

Tolasaa,Sh.(2012). “*Xiinxala Sadoommii Kitaaba Waadaa Keessatti Argaman*” Digirii

jalqabaa guuttachuuf Yuunivarsiitii Addis Ababaaf kan Dhihaate. (kan

hinmaxxanfamne.

Wasanee Bashaa.(2008).*Bantuu Haaraa :Caas-Lugaa Fi Ogbarruu Afaan*

Oromoo.Finfinnee,Oromiyaa.

Yaadannoo Gaaromsaa.(2014).*Hora Obaa*:Kuusaa Afoollan Oromoo.Finfinnee:

Oromiyaa.Dhaabbata Maxxansa Elleeni.p.p.plc.

Dabaleewwan

**Yuunivarsiitii Finfinnee Kolleejjii Namoomaa,Qorannoo Afaanotaa, Jornaalizimiifi
quunnamtiitti MuummeeAfaan Oromoo,Hogbarruufi Fookiloorii**

Dabalee ‘A’Akkasa

Fkn

1. afaan akka dhala namaati
2. yoo ciisu akka reeffaa,
3. yoo ka’u akka leencaa
4. Dhukkubichi akka abiddaa arraba ishee
5. Leenci itti dhufanaan akka allaaduu
bishaan keessa rom’e.
6. Dhadhaan isaa akka biiftuu irraa
balaqqisa

Dabalee ‘B’ Iddeessuu

Fkn

1. Inni bofa, lafa jala lo’a.
2. Jireenyi Farda guulaa dha.
3. Ija bakkalcha sana irratti ibsite
4. Reeffa isaa gudeelcha san baasee.

Dabalee “C” Nameessuu

Fkn 1. Sammuu isaa isa waardiyaa dhaabbachuuf kakatetu morme.

Dabalee “D”Mitihee

Fkn 1. “kolfa, Naasisaa Sodaachisaa sana kolfite.”

2. “Hafuurri isaa dhaqee deebi’uu dadhabe.”

3.“Aagaan dhimma michuu isaa osoo yaadatuu irraanfata.

4. Daangaa doofummaan ijaare cabse.

5. Harka qullaa kaatu moo, Harka

Qubeellaa baatu wayya.

6. Qaamaan xiqqaa yaadan Arba

7. Utuu taa’uu balali’a;

8. Hirriiba irraa nama ari’a.

Dabalee ‘E’ Arbeessuu

Fkn 1. Hantuutni Arba dura dhaabbatee golgite

2. Dafqatu irraa Roobaa jira.

3. Dinnichi gabbatte hordaa cabsiti.

4. Amma majii geessii;Biyya waliin geessi.

5. Dukkanni gumbii guute.

6. Eeboo caalaa of gidirsa;

7. Teepha caala qaama harkisa;

8. Gad hin taa’u ni barrisa.

Dabalee”F”Atee

Fkn1. Yaalammiikoo,

Yaa Horro,

Yaa Noole,

Yaa Liiban,

Yaa Iluu,

Yaa leeqa...

Yaa dhala maccaa hundaa nan lallabaa dhaggeeffadha.

Qabxiilee Mirkaneessituu (Check list)

Gabateen armaan gadii kun qorataan dubbii qolaa kitaaba barnootaaAfaan oromoo kutaa 12^{ffaa} keessatti argaman addaan baafachuuf itti garagaarame kan agarsiisuudha. Gabaticha keessatti dubbiin qolaa achi keessatti yoo argaman fuulletti mallattoo “ x” kaa’un ibseera.

Lak.	Dubbii Qolaa	Mallattoo
1	Akkasa	X
2	Nameessuu	X
3	Eemitii	X
4	Arbeessuu	X
5	Atee	X
6	Iddeessaa	X

Waraqaa Mirkaneeffannaa

Ani qorataan maqaa fi mallattoon koo armaan gaditti ibsame, waraqaan qorannoo kun hojii dhuunfaa koo kanaan dura yuunvarsitiiti kamiyyuu keessatti qorannoo eebbaatiif hindhiyaanne ta'usaafi wabiilee qorannoo kanaaf dubbisee irraa fayyadame hunda isaanii wabii keessa kaa'uu koo nan mirkaneessa.

Maqaa Qorataa: **Alamuu Itichaa Bultoo**

Mallattoo _____

Guyyaa _____